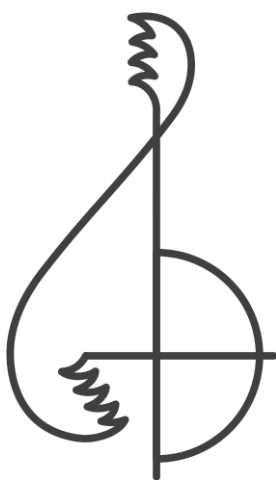

12+

5
2013

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,

Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2013

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2013

НОМЫРЫ ИС:

ГАФЕЗ: 100 АЗЫ

ГАФЕЗ. Лæууын маæ зонгуытыл дæ разы. Æмдзæвгæтæ 6

ХУЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 80 АЗЫ

ХУЫГАТЫ Сергей. Суадæтты хъæуы. Уацау 17

ХУЫТЫГАТЫ Хъазыбег. Бамыр и фæндыр. Æмдзæвгæтæ 67

НÆКУЫСАТЫ Наирæ. Зæхх нал уромы адæмы тæригъæд 70

ХОРЗЫ АЛЧИДÆР УАРЗЫ

Хорз фæд ныууагъта йæ фæстæ. Разныхас 72

АМИЛАХАНТЫ Илья. Сугъд зæрдæн нæййес цæфсæн 74

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Згæ хъама. Таурæгъ 91

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 93

ÆВЫД-ДЫВДОНЫ ДУГ

С. Ф. Ирон советон литературæ 104

Вредные плоды «научных трудов» А. Тибилова 109

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

*БУЗОЙТЫ Ингæ, ЦОПАНТЫ Ритæ. Миnogонты хуызтæ
адæмон сфæлдыстады* 112

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

Илас ÆРНИГОН. Челе. Радзырд 117

АРВИСТОН 124

УÆЛÆМХАСÆН

Георгий ЖУКОВ. Полководческие качества Сталина 135

*Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы*

ГАФЕЗ: 100 АЗЫ

ЛÆУУЫН МÆ ЗОНГУЫТЫЛ ДÆ РАЗЫ

* * *

Хæрзбон, нæ урс хæхтæ, нæ фæзтæ! –
Нæ фæндаг дард балцы кæнæм.
Хъыг-иу ныл ма кæнут нæ фæстæ, –
Хæстмæ сымах тыххæй цæуæм.

Хæрзбон, нæ рæсугъдтæ, нæ хæрзтæ! –
Нæ фæндаг дард балцы кæнæм.
Уæ цæссыг ма калут нæ фæстæ, –
Хæстмæ сымах тыххæй цæуæм.

Хæрзбон, нæ фыдæлтæ! –
Уæ хъæстæн
Лæвæрдтат тых æмæ æхсар.
Мыййаг ныл исты... уæд нæ фæстæ
Кæнæд цыфыддæр ызнаг сар!

1941

ЗАРÆГ

Нæ зонын, райсом нæ кæй рад у,
Кæй нæ æрсурдзæни мæлæт!
Нырма уый дард у, фæлæ зарут, –
Уадз, зарæг цатгомæй нæрæд!

Уадз, зарæг цатгомæй ыстæхæд,
Кæнæд æхсинæгау пæр-пæр
Æмæ сæуæхсиды æртæхыл
Нæ рудзынг бахойæд. Йæ хъæр

Уыдзæн ныййарæг мадæн цинаен,
Хъызт боны, уазал къуымы – арт:
Цы хъæуы базонын гыццийæн
Хъæбулы уарзон хъæлæс, зард.

Йæ сæры урс хилтæ йын сивдзæн.
Ныссæрфдзæн уадултæй цæссыг...

Цæй, заргæ! Зарæджы хъæр сисæм.
Нæ бæстæн фесæфа йæ хъыг!

1942.09.03

* * *

Иу мæлæт Хуыцауæй дарын, –
Æмæ гъа, – цæттæ у!
Цард æнгуырстуанæй нæ барын,
Уый лæвæрд хæстæн у.

Æз тæрсон æмæ дзыназон,
Уый сæр мæ нæ хъæуы.
Дæн æз халсискъау фæразон, –
Зайын уырыл, нæууыл.

Фæлæ, хæст, цы дæ, цæмæн дæ?
Чи дæ скъæры размæ?
Тугæй дойны у кæмæндæр,
‘Мæ лæбуры карзæй.

Зæххы цъар хæры дæндагæй,
Дур нæ уадзы дурыл.
Йе змæст, тугхъулон фæндагæй
Мигътæ калы хурыл.

Рацу, чи дæ?! Хæсты бардуаг,
Нуаз мæ сау туг, бафсæд! –
Тъæпп фæхауис кæд мæ цардæй, –
Рацу æмæ байсæф!

1942.27.04

ДЫУУÆ ЦÆССЫДЖЫ

Чидæр амард... Чи уыдтæ? Ныббар мын:
Рæстæг хæсты афтæ тагъд цæуы
Æмæ дæ нæ базыдтон... Ныттар дыл
Тохы быдыр, – бамыр и дæуыл.

Май æнкъардæй денджызæй æрбазылд...
Ды нырма сывæллон куы дæ, сонт,
Ды нырма фыццаг хатт хылдтæ фазыл,
Ды нырма фыццаг хатт федтай фронт.

Дауын дын дæ сау бецыккæн йе ‘вард,
Бараст кодтон нæудзармыл дæ сæр...
Уадултыл дыууæ цæссыджы февзæрд
Æмæ мæймæ акалдтой цæхæр.

Зонын æз, æвзонг лæппу куыд кæуы,
Лæгты федтон маройы цæугæ,
Фæлæ никæд, а зæххыл цы цæрын,
Никуы федтон мард уды кæутæ.

Æз лæууын мæ зонгуытыл дæ разы,
Уазал рустыл мæйы рухс – тæмæн.
Дымгæ дын дæ цыбыр бецыкк фасы,
Цыма у ныййарæг мад дæуæн.

03.05.42

* * *

Цæф дæн, уæззау цæф, – зæхх хъæрзы,
Кæдæмдæр мæр мæнæй фæцæуы.
Æз ын фæлидзынæй тæрсын
Æгæрон ингæнæй-хæцæнæй.

Æрмæст мæ туг – æгъуыст, тæмæн –
Кæны цæстысыгау æртæхтæ
Æмæ мæ фыдызæхмæ мæн
Бæтты мæ зæрдæйы æндæхтæй.

23.05.42

* * *

Ма кæ, ма-иу кæс æнкъардæй, –
 Де ‘нгасæй фæсудзын.
 Искуы ма куы фенай дардмæ,
 Рахгæн-иу дæ рудзынг.

Ма кæ, ма-иу кæс ма фæдыл, –
 Сайдзæн та дын мастмæ.
 Мæн дæ бафхæрын нæ фæндыд, –
 Æз цыдтæн дæ размæ.

Фæлæ дам-дум скарста кардæй
 Сонт зæрдæтæ, – судзынц...
 Ма кæ, ма мæм кæс æнкъардæй, –
 Рахгæн тагъд дæ рудзынг!

1954

* * *

Æз нæ зонын, цавæр у хъысмæт:
 Нæу ма хъару рахатын ма фидæн.
 Чи зоны ‘мæ дардтаин нымæт,
 Чи нæ тæрсы уарын æмæ хидæй.

Чи зоны, уыдаин ахæм лæг,
 Чи тауы сырх-сырхид мæнæу армæй,
 Науæд та – æндонбазыр тæхæг,
 Кастаин Кавказы хæхтæм арвæй.

Чи зоны, цы уыдаин, – хуыснæг!
 Науæд та, æгомьг фосау, баст уд...
 Фæлæ æз кæй рацыдтæн фыссæг,
 Уый, ма Ир, дæ цинæй уыд, дæ уарзт уыд.

1955

* * *

Дон уайы къæдзæхæй, æнхъизы, –
 Цыдæртæ сау хъуынатæн дзуры.
 Йæ сæрмæ залмы стыр сыф ризы,
 Цыма хуыснæгæй тæрсы хурæн.

Фæлæ йæ, чи зоны, цæуыл у
Нæуæггуыр д суадонæн йæ мæт?
Мыййаг кæд ахуыр нæу цæуыныл, –
Цу, хæц йæ гуккыл уæд!

1955

* * *

Баба, куы задтæн а дунейыл иунæг,
Уæд мын фæдзæхстай:
«Раст лæгау-иу цæр!» –
Æз кодтон цин:
Зæххыл куы цæра иу лæг,
Куыnnæ цæрдзынæн ахæмæй æз дæр!

Цæстфæныкъуылдау атахтысты бонтæ...
Баба, цæй зын хæс схай кодтай мæнæн?
Йæ хæссинай ысцъæх ысты мæ уæнтæ,
Нæ дзы ис дардмæ алидзæн, мæлæн.

Сывæллонау æй алы хатт дæр хъахъхъæ,
Йæ сæрыл хæц, æрдхордмæ бадар дур.
Хæрздæф бæргæ у рагуалдзæджы сагхæд,
Фæлæ йæ сæрды бабын кæны хур...

Рæстдзинад, дæу сæттынц сындзкъухтæ арæх.
Нæ дын дæттынц кæлмæвзæгтæ æнцой.
Кæмæндæр у æнæ дæу адджын а зæхх,
Ызмæст доны кæсаг ахсын – æхцон.

Мæ удæй арт куы фæцæгъдын дæу тыххæй,
Йæ мидбыл чидæр бахуды фæлмæн:
«Цы фыднизæн æй бахъуыди, цæмæн?»
Уадз, калæд марг зæххылбырæг йæ дзыхæй,
Мæнæн бæстыл æнæ дæу нæй цæрæн!

1957

*Михаил Шолоховимæ Советон фысджыты IV съезды
Мæскуы, 1967 аз.*

*Хъайтыхъты Георгимæ.
Мæскуы, 1967 аз.*

МÆ БÆХЫ ТАУРÆГЪ

Рæстæг ныл йæ базыртæ ысцагъта, –
Сайраг фестæм æз æмæ мæ бæх.
Дугъы-иу нæ разæй мах кæй уагътам! –
Лидзы ныр нæ къæхты бынæй зæхх...

Мæн нымайы ивгъуыдыл, зæрондыл,
Ме ‘мбалæн йæ рагъæй систа саргъ.
Мах уынæм нæ кæрæдзи æвзонгæй,
Цыма рог у царды уæззау уаргъ!..

Ныр нæ хæс чысыл у, –
Комæй хохмæ
Хоры голлаг тæссæртты ысдав.
Æз нæ бырсын кардæлвæстæй тохмæ,
Нæу мæ бæх та дард балцы ыстад.

Сираг уыд Зыгъары мыггаг, сираг, –
Ацы бæх дæр ахæм у, æрмæст
Никай хъæуы!...
Къæбæлыл йæ синаг
Баихсыди... Зад кæрдæг – ыссæст...

Зонын æй,
Зын дын у, Зыгъар, зонын, –
Бонтæ тоныс сатæг галы цур...
Баст цæргæс нæ фæцин кæны боныл, –
Не скæсдзæн йæ даргъ базыртыл хур...

Уадæг дыл хъæхъхъаг фæздæг ыскалы,
Бирæгъау – зæрдæхалæн йæ уаст...
Машинаæ дæм судзгæ рухс ныддары,
Ома фест ды саугуырм бæх æваст...

Уайынц, зарынц асфальты лæгъз гуырыл,
Ам ды та æвидигæ маст хæр!..
Рæстæг уайы...
Æй-джиди, ныр уырыл
Ма скæлæд
Дæ цæфхæдты цæхæр!

1967.10.06

* * *

«Мæлынæн нæ райгуырдтæ».

(Дæ фыстæгæй)

Чи зоны ‘мæ раст ысты дæ дзырдтæ, –
 Цардыуагæн ницы зыдтон мур.
 Ме ‘взонгад, кæм хæтыдтæ, кæм цыдтæ,
 Уым тылди Барсæджы цалхау хур.

Æз цы фыдтæ бавзæрстон мæ сонтæй,
 Уыдон макуы бавзарæд æндæр.
 Фæлæ згъордтой бонты фæстæ бонтæ,
 Æмæ схызтæн асиныл уæлдæр.

Абон та хæстон фæлыст – мæ уæлæ,
 Хъахъхъæнын мæ фыдыбæсты кад.
 Афтæмæй куыд ыссарон мæ мæлæт,
 Кæд цæрынаг гъеныр у мæ рад?

* * *

Хиппæлойты рагæй дæр нæ уарзтон,
 Фæлæ хæсты удуæлдай уыдтæн.
 Арæхстгай бырын кæм хъуыди фазыл,
 Уыцы ран мæ риуæмбæрц цыдтæн.

Амæлынæй алы уысм дæр тарстæн,
 Фæлæ уымæй де ‘фсарм уыд фыддæр:
 Дардæй мæм æрвон цæстытæй кастæ,
 Æмæ ‘хсарджын уый тыххæй уыдтæн.

Тарстæн æз дæ зæрдæхудтæй ардæм, –
 Уый фарсмæ мын ницы уыд мæлæт.
 ...Ацы уац дæм фехъуысæд мæ мардæй,
 Ме ‘гасæй салдатæн сусæг уæд.

ДЕ ‘НГУЫЛДЗТÆ

Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
 Мæ урс хилтæ иугай æвзарынц,
 Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
 Мæ царды хуыздæр бонтыл зарынц.

Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
Рызтысты, мæн хæстмæ куы ‘рвыстой.
Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
Дæ тарст æнгас хæстмæ æвдыстой.

Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
Нæ хæдзармæ цардамонд хастой.
Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
Узæлын, лæггад кæнын уарзтой.

Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
Нæ хæдзармæ талынг нæ уагътой.
Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
Мæ цинæн ирон фæндыр цагътой.

Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ
Дæ риуыл — дзуарæвæрд, хаудæй.
Дæ фæлмæн æнгуылдзтæ...
Ныхгæдтой дæ цæстыты хаутæ.

1969.03.06

ГАФЕЗÆН ЙÆХИ ФЫСТ АВТОБИОГРАФИ

Я, Гаглойти Федор Захарьевич (Гафез), родился 11 сентября 1913 г. в г. Баку, в семье рабочего нефтяных промыслов.

В 1918 году мои родители переселились на родину, в село Ванели Джавского района Юго-Осетинской автономной области. Окончил Ванельскую начальную школу, Цхинвальский Педтехникум, Юго-Осетинский Государственный Педагогический институт.

С 1935 по 1938 год работал директором Орчосанской неполной средней школы Ленингорского района, а с 1938 по 1941 год — заведующим литературным отделом газеты «Коммунист» (Орган Юго-Осетинского обкома и облисполкома).

В начале Великой Отечественной войны я ушел на фронт. Воевал на Крымском фронте, сперва на должности политрука роты, а потом замкомбата по политчасти. В 1942 году был

тяжело ранен. Лежал в госпиталях гг. Нальчик и Дербент, после чего был уволен в запас инвалидом ВОВ второй группы. За боевые заслуги был награжден орденом «Красная Звезда» и медалями.

По возвращении в Сталинир начал работать зав. сельхозотделом редакции газеты «Коммунист». В 1945 году был переведен в редакцию журнала «Фидиуаг» на должность ответ. секретаря, а позже решением бюро Юго-Осетинского обкома КП Грузии был назначен редактором журнала. В 1955 году был избран ответственным секретарем Юго-Осетинского отделения Союза писателей Грузии, где проработал почти 18 лет — до 1973 года.

С 1929 года по 1938 год был членом ВЛКСМ, а с 1939 года — член КПСС. С 1945 года — член Союза писателей СССР. За литературную деятельность награжден орденом Трудового Красного Знамени и орденом «Знак Почета», медалями.

Активное участие принимал в общественной жизни области. Неоднократно избирался членом Цхинвальского горкома КП Грузии, а с 1955 по 1973 год систематически избирался членом Юго-Осетинского обкома КП Грузии и депутатом Областного Совета народных депутатов Юго-Осетинской автономной области. Одновременно был членом Правления Союза писателей Грузии. В 1970 году меня избрали Секретарем Союза Писателей Грузии, а в 1971 году на пятом Всесоюзном съезде писателей СССР был избран членом Центральной ревизионной комиссии СП СССР.

С 1933 года систематически выступаю на страницах периодической печати. Издал более 22 разных книг. Мои книги издавались в Южной и Северной Осетии, в Тбилиси и в Москве на осетинском, грузинском и русском языках. Драмы «Счастье Отчизны» («Бæстæйы фарн»), «Легенда Хуца» и «Я люблю тебя» ставились на сценах театров Южной и Северной Осетии.

В 1981 году удостоен премии имени Коста Хетагурова.

Ф. Гаглойти

1983.09.08

ХУЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 80 АЗЫ

ХУЫГАТЫ Сергей

СУАДÆТТЫ ХЪÆУЫ

Уацау

*Фыссæг æмæ ‘хсарджын хæстон Мугъу-
ты Хадзы-Мураты ном арын ацы чысыл
уацауæй. Уый фыстæй бабадтысты мæ
зæрдæйы уыцы дыууæ диссаджы рæнхъы*

1

Уæд уыди, уæд, уыцы изæр уыди, уæд фехъуыста фыццаг хатт уыцы зарæг. Уыцы фæззыгон изæр уыди уый. Се стуртæ æддæ баззадысты, æмæ райсомæй скъоламæ куы цыди, уæд æм мад йæхи бакъултæ кодта:

– Не стуртæ, дæ нывонд мæ Хуыцау фæкæна. Ахсæв ма æнæ дыгъдæй куы баззайа нæ хъуг, уæд йæ фæздон фехæлдзæн, æмæ дзы хъуг пайда нал и.

Æмæ йæм фæссихор цы дыууæ урочы уыд, уыдон куыддæр скодта, афтæ сæ чиныгæй-тетрадæй уым фæуагъта, скъолайы æмæ Хуссармæ атагъд кодта. Донæй бахызт, хæрды фæцагайдта æмæ та-иу хурмæ кæсыныл фæци: цыбыр у фæззыгон бон, скаст æмæ ныккасты йеддæмæ нæу. Ноджы исты агурис, уæд кæуылты агæпп кæна, ууыл свæййы. Цыма барæй фæтагъд кæны – æрталынг уа æмæ, чи цы агурис, уый ма ссара. Цыма, дунейы æнæ ссардæй фылдæр истытæ куы баззайа, уæд хуыздæр у!

Фæззыгон зайæг хал бачъуырццæ вæййы, лæугæ ма цы фæкæны, уыйеддæмæ дзы удæртау нал баззайы, æфсисæн мæнæ-мæнæ ахъаз нал вæййы.

Æмæ æрталынг уыдзæн, уæддæр ма стуртæ хъуамæ фæйнæрдæм лæбуры – рæмудзой уыцы æнцон рæмудзæн кæрдæг æмæ фут-тытæ кæной, цыма нырма ныртæккæ баирвæзтысты хизынмæ, уый хуызæн.

Сосаби йæ развæндаг дзæбæх нал æвзæрста, фæллайын дæр байдыдта, фæлæ йæ агурын ныууадза, уыцы хъуыды йæхимæ æввахс дæр никуыцæй уагъта: цы цæсгомæй хъуамæ балæууа мады раз, се стуртæ куы нæ ныскъæра, уæд? Иу æрхы йæхи ауагъта дæлæмæ, уым иу суангыл цæхгæрмæ фæхæрд кодта, куыддæр йе рагъмæ схæццæ и суангæн æмæ уым раст алæууыд, афтæ йæ цæстытæ æрхæцыдысты – бынæй, суангæн йæ рæбыны – дунейы стур. Æвæццæгæн, хъæумæ чи нæ ацыд, уыцы стуртæ батымбыл сты æмæ иумæ хизынц. Стуртæ сты, уый дзæбæх нæ иртæстой цæстытæ, фæлæ уæдæ цы хъуамæ уой! Хуссары æрсытæ кæм æрæмбырд уыдаиккой иу ранмæ! Стæй, цæй арс и Хуссары!

Сосаби сæм дæлæмæ йæхи ауагъта. Уым, Хуссары цы даргъ хъил сита кæмдæр, уымæй сæм бавзыстытæ кодта. Стуртæ базмæлыдысты, уырдыгмæ ахæцыдысты сæхиуыл, адзортт-дзортт кодтой, æмæ сæ дзаг гуыбынтæн сæ лыхъ-лыхъ гъæйттæй хъуыст. Сæ фæдыл тагъд кодта йæхæдæг дæр æмæ уайгæ-уайын бамбæрста – стонджы йын уыди, тынг стонджы. Сихорыл æй, сæхимæ бауайа, уымæ нæ равдæлд, æмæ, аходæнæн цы ахордта, уый æвджид баззади. Цыди æмæ хъуыды кодта – куыддæр схæццæ уа сæхимæ, афтæ йæ къухтæ æнæбары æхсæдгтытæ акæндзæн æмæ – хæргæ. Нæдæр йæ гæрстæ раивдзæн, нæдæр æндæр. Уый кæд уыдзæн, æмæ ма уæдмæ кæй бон бауыдзæн æххормагæй.

Атагъайæ хъæумæ цы лæзгъæр ссæуæн уыд, ууыл куы фæуæле сты, уæд стурты сæхи бар ауагъта – ныр сæхæдæг цæудзысты. Йæхæдæг дæр цыди, уыцы даргъ хъил йæ къухы, афтæмæй. Куыддæр фæзы цы сусхъæд бæлæсты дыууæ рагъы уыд, уыдонны ‘хсæнмæ бахæццæ, афтæ йыл уæле кæцайдæр уддзæф æрбауæфыд, йæ алыварс æрзылди, йæ хъусты йын цыдæр æнахуыр зæлтæ бацагъта æмæ йæ лæугæ фæуагъта. Лæууыд æмæ йæ цæстытæ тыбар-тыбур кодтой. Уый цы уыдаид, уымæй йæхи бафæрсынмæ хъавыд, фæлæ нал арæхст йæхи бафæрсынмæ. Фезмæлын нал уæндыд – мыййаг та куы базмæлой уыцы зæлтæ, куы сыл бамбæла æмæ куы базгъæлæнтæ уой.

Лæууыди уыцы даргъ хъилы æнцой, æмæ дзы, кæм лæууыд, уый дæр байрох и, цæмæ лæууы – уый дæр. Стæй, куы ‘рсабыр

сты йæ цæстытæ сæ тыбар-тыбурай, уæд æм афтæ фæзынд – уæле, уæлæ афтиаджы ‘рдыгæй раулæфыд уыцы уддзæф. Уыцы æнахуыр зæлтæ йемæ чи рахаста, уыцы уддзæф, гъе! Фæлæ афтиаджы ‘рдыгæй дæр цы агуырдаиккой уыцы зæлтæ?! Æмæ йæм афтæ зынын байдидта уæд та – кæд, арвæй зæххы ‘хсæн цы бирæ алыгъæд мыртæ ис – æмызмæлд дзы куы кæнынц – уыдонæн сæ фæлмæндæртæ æмæ сæ зæллангхъомдæртæй иу-цалдæр кæрæдзийыл баныдзæвæд, æмæ, уыдоны баныдзæвæд цы азæлд рауад, уый фæхæццæ ис уымæ хицæн зæлтæ-зæлтæй. Ноджы йæ ацы сусхъæд бæлæсты фæлмæн къалиутæ бацырен кодтаиккой. Афтæ уыдаид, æндæр дзы иу афтиаджы кой дæр нæй. Цæй афтиаг æмæ цæй цыдæр! Æмæ та бавзæрста – тынг стонджы йын уыд. Нырмæ йын цыма афтæ стонджы никуыма уыд. Фырыстонгæй йæ уæнгтæ згъæлдысты йæ мидæг, æмæ йæ, сæхимæ цæуын кæй хъуыд, ууыл баджитæнтæ кодта – чи ма йын фæцæудзæн ардыгæй уырдаæм?! Фæлæ йын æнæ цæугæ цы хос уыд, æмæ йæ хъилыл æнцайгæ-æнцайгæ араст и.

Мад уыцы райгондæй рауади тыргъмæ йæ размæ. Тыргъы рухс нæ уыд, фæлæ мады цæсгом фырцинæй куыд ныррухс æмæ куыд худти, уый дзæбæх æвзæрста Сосаби.

– Уый æгъгъæл нал уыдтæн, æмæ ма ме стуртæ мæ къухы бафтдысты. Нæ хъуг йе ‘хсыр тæдзгæ-тæдзгæ фæхаста уым уæлæмæ. Æлгъитгæ дæр æй фæкодтон. Уæдæ ай хъуг дæ, бон изæрмæ фæхызтæ æмæ изæры та дæ хæдзармæ рацу, бирæгътæ дæ бахæрой!

Сосабийæн хæринаг авæрдта, æмæ æрбадти хæрыныл Сосаби. Куыддæр æрæвнæлдта фынгмæ, афтæ уыцы фæлмæн-фæлмæн æрзылдысты йæ алыварс уыцы æнахуыр зæлтæ, æмæ сæм хъусыныл фæци. Йæ комдзаг куыд аныхъуырдаид, уымæ дæр нал арæхст. Æнæмæнг – кæмдæр чидæр зарыд, æввахс кæмдæр нæ – зарæг кæцæй хъуыса, афтæ ‘ввахс нæ, уымæй дарддæр, бирæ дарддæр уымæй, æмæ цыма йæхæдæг нæ хъуысти зарæг, цыма йæ азæлд цыди кæцæйдæр, æмæ хæтæнхуаг лæг йæ уæзæгмæ фæндаг куыд нæуал ара, æмæ йæм куы нæуал ссара фæндаг, уый адæргæй зарын куыд райдаиа, афтæ зындис уыцы азæлд Сосабимæ.

Æмæ йæхиуыл схæцыд. Сыстад. Мад арtdзæсты æхсыр фæрсыгъта. Лæппумæ кæсгæйæ баззад.

– Цы ми кæныс, цы, уæртæ лæппу? – дзуры йæм.

– Ныртæккæ фездæхдзынæн.

– Гæр æмæ дæ мадуд куы сцæйхауди стонгæй!

– Ныртæккæ фездæхдзынæн, – ногæй та загъта Сосаби æмæ дуарыл ахæцыд. Æддæмæ ахызт æмæ джихæй баззад – бæстыл уыйбæрц талынг ныббадт, æмæ йæ кæцырдæм цæуын хъæуы, уый дæр нал ахста йæ зонд. Уæд кæцæй æрцыд уыйбæрц талынг?! Аргъæутты дæр куы никуы фехъуыста уыйбæрц талынджы кой, æмæ ма кæд аргъæутты нæй талынджы кой дæр æмæ рухсы кой дæр, уæд кæм и!

Тыхсти талынгæй. Æмæ талынгæй чи нæ батыхсдзæн! Талынг рухс нæу мыййаг. Æмæ ма рухсæй дæр куы батыхсы лæг.

Исдуг æм, искуыдæм ма цæуа, уый дæр нал цыди. Фæлæ йæм, мидæмæ ма баздæха, уый дæр нал цыди – уыйæппæт талынг ныууадз ам æдде, дæхæдæг мидæмæ ацу æмæ къуымы фæтæгены цырагъты рухсмæ сбад! Æмæ араст и сæ зæронд сисы рæбынты, райсом скъоламæ кæуылты фæцæйцæуы, ууылты. Уырдаæм уал бацæуа, уыцы бæлæсты бынмæ, стæй бæрæг уыздзæн: æцæг зары исчи, æви уыцы дзæгъæлдзу мырты змæлд ауади йæ хъустыл. Æнæуи бæргæ хорз уайд: слæуу уыцы рагон сусхъæд бæлæсты бын ацы сауталынджы æмæ дæ улæфт дæр ныууором, афтæмæй хъус æмæ хъус, кæмдæр чидæр куыд зары, æмæ йæ зарæджы зæлтæ куыд азæлынц, уымæ. Уымæй хуыздæр ацы дунейы цæмæ бабæлла адæймаг, ахæмæй ницы и. Фæлæ дзы кæд ницы уыди, – иу зарæджы зæл дæр дзы нæ уыди кæд, æмæ иннæ дæр. Кæд æнæуи ауади исты йæ хъустыл! Фæллад уыди æмæ æххормаг, æмæ афтæмæй цы хъæуы, хъустыл исты ауайдзæн, уымæн!

Цыди уыцы талынджы æрмифицаугæ цæуæджы хуызæн æмæ хъуыды кодта – куы ничи йыл амбæлид. Исчи йыл куы амбæла æмæ йæ рафæрс-бафæрс куы сиса – æмæ кæдæм цæуыс, æмæ цæмæ цæуыс, æмæ райсоммæ нал лæууыдтæ? Уæд ын цы хуызæн дзуаппытæ хъуамæ дæтта! Æниу йæ хъуыдытæ уыйонгты нал хæццæ кодтой, уыййеддæмæ йыл чи хъуамæ амбæлдаид уыцы талынджы, кæд къуыргæ искæй скодтаид, æндæр! Æмæ та-иу йæ цæсгом куы иуæрдæм адардта, куы иннæрдæм, фæлæ никуыцæй ницы хъуыст. Стæй бахæццæ и бæлæсты бынмæ, æмæ, куыддæр бахæццæ и, афтæ йыл цыма фыццаг уалдзæджы зæгъ æрцыд, уыйау ныссæх-сæх кодтой уыцы фæлмæн æмæ хъарм зæлтæ, афтæ йыл ныссæх-сæх кодтой, æмæ гуыбырæй баззади

сæ быны æмæ цин кодта, кæмдæр ацы дунейы уый хуызæн хъарм æмæ фæлмæн зæлтæ кæй ис, ууыл. Хъуыста сæм, цин кодта æмæ йæм уалынмæ зынын дæр ма райдайой уыцы ‘мбисонды зæлтæ! Цыма йæ алыварс змæлыдысты урс-урсид стъæлфæнтæй: иутæ-иу сæ уæлæмæ сцæйцыдысты уыцы стъæлфæнтæй, иннæтæ та-иу дæлдæр æрцæйхастой сæхи. Куыд нæдæр иуæрдæм фæуæзгæ уыдаид се ‘рдзон баст, куыд нæдæр иннæрдæм, афтæ. Хъуыста сæм, касти сæм æмæ йæхæдæг дæр бахауди уыцы æмизмæлд зилдухы, æмæ йыл ахæцыди уыцы зилдух. Афтиаджы агъуыстмæ куыд схæццæ и, уый нæ рахатыдта, фæлæ уым йæхи æрæмбæрста. Æмæ йæм афтæ зынд, цыма афтиаг куы нæ уыдаид, уæд афтæ цыдаид æмæ цыдаид. Фæлæ афтиагмæ хостæм цæуынц, фæндæгтæ йæм нæмынц хосхæссæн фæндæгтæ хъæуызгаг адæм. Æмæ уым чи нæ ‘рымбара йæхи, уымæн хосгæнæг хос нал скæндзæн, æвæццæгæн.

Дохтыры куыст дæр кодта Потапич. Афарстаид дæ – цы дæ риссы, куыд дын риссы æмæ дын радтаид хос. Цæргæ дæр уым кодта. Агъуысты цы дыууæ хатæны уыд, уыдонæй раззаджы афтиаг ис, фæстаджы та цæргæ кодта. Иу къахы йеддæмæ йын нæ уыд, иннæ къах ын хæсты ахауди. Æмæ-иу ыл йæхи къахы бæсты, куы цыдæр фæйнæджы лыггагæй тъæпæн къахгонд уыд, æмæ уæд йæ къухы та лæдзæг дардта, къадзони лæдзæг, куы та-иу, дæлармттæм кæй сбыцæу кæнынц, ахæм дыууæ сажилгонд лæдзджытыл рацæйцыди гæппытæгæнгæ. Цæугæ та алы ранмæ дæр кодта Потапич. Хъæуы цин уыдаид, зиан уыдаид, ахгæдтаид-иу афтиаг æмæ йæм æдде чи лæууыд, уыцы лæгтимæ баиу уыдаид.

Сосаби лæууыд. Зарын уырдыгæй цыд, афтиагæй, æмæ йæм дис фæкаст – чи дзы хъуамæ зара? Йæхæдæг нæу Потапич айгъайдæр. Потапичæн ахæм хъæлæс и?! Стæй уый заргæ никуы фæкæны. Кæд æм уазджытæ и? Æмæ йæм уазджытæ цæуаг дæр нæу. Уæдæ чи хъуамæ уа? Лæууыди, хъуыста æмæ цæмæйдæр тæрсын байдыдта – зарæгæн йæхицæй дæр байдыдта тæрсын æмæ, чи зарыд, уымæй дæр. Фæлæ, чи зара, уыцы дзæбæх чи зара – уыцы цымыдис фæфылдæр и тасæй, æмæ, уынгæ ницы фæкæндзæн – цы хъуамæ фена уыцы талынджы! Уæддæр бакæса, уæртæ цæхæрадонæй бакæса тыргъмæ. Бакæса, кæддæра куыд уаид! Талынг уыди тыргъ дæр – цырагъы цъыртт никуы зынди агъуысты мидæгæй, фæлæ дзы цыди зарын, æмæ,

тыргъæй кæй цыди зарын, уый гуырысхойаг нал уыди. Стæй иу исчи кæй нæ зарыди, дыууæйæ кæй зарыдысты, уый дæр нæ уыди гуырысхойаг. Ноджы, кæд нæ уыдысты, чи зарыд, уыдон, сылгоймæгтæ! Фæлæ чи уыдаиккой, кæцæй æрцыдаиккой, цæмæ æрцыдаиккой? Ацы зарæг æрхæссыны тыххæй æрцыдаиккой ацы талынг æхсæв, ацы æнахуыр зарæг æрхæссыны охыл?!

Тахти зарæг тыргъы талынгæй, кæрты талынгыл æмбæлди æмæ йыл стъæлфæнтæ калдта. Сосаби цин кодта, талынг кæй уыди, ууыл – талынг куы нæ уыдаид, уæд рухсы стъæлфæнтæ куыд калдтаид зарæг! Науæд рухсы афтæ хъуыстаид! Стæй, æвæццæгæн, зарынæн талынг æнæуи дæр хуыздæр у. Чи зоны, гуыргæ дæр талынг ран ракодта. Талынгдæр цы бæстæйы уыди, уым фæзындис зарæг, чи зоны. Æмæ зарæгæй хуыздæр ницы и талынг ран. Фидаугæ дæр дзы афтæ хорз уымæн кæны.

Ныр æм иу бæллиц уыди Сосабимæ – тагъд куы нæ банцаид ацы зарын, фылдæр куы ахæссид! Фæлæ кæд æрцыд уый, æмæ адæймаджы стырдæр бæллиц кæд сæххæст?! Никуы. Цыфæнды ма festa лæг, уæддæр йæ хуыздæр бæллиц æнæ сæххæстæй баззайы. Æрсабыр и зарæг. Стæй йæ бæсты цыдæр ныхæстæ райхъуысти тыргъæй. Æмæ æппындæр не сфидыдтой уыцы ныхæстæ. Æмæ куыд хъуамæ скодтаиккой фидаугæ дæр – уыдонæй хуыздæр ныхæстæ ма уæд, уæддæр дын куыд хъуамæ сфидауой зарæджы фæстæ?!

Стæй дуары хъæр фæцыд. Æвæццæгæн, мидæмæ бацыдысты. Сосаби ма уæддæр лæууыд – зарæг йæхæдæг банцад, фæлæ йæ азæлд нæ банцад; уыцы фæлмæн æмæ хъарм зæлтæй зылди йæ алыварс æмæ куыд ацыдаид!

2

Мады гуырысхотæн сæ къуди нал скъуыд: диссагæн дзуринаг не сты ацы лæппуйы хъуыддæгтæ! Уæдæ-иу скъолайæ феуæгъд уыдаид, æндæр – дугъ-дугъ æмæ хæдзармæ, æмæ-иу суанг стыр фæсахсæвæртæм йæ рухс нал бацъынд. Йе стъолыл – чингуытæ æмæ тетрæдты рæдзæгъдтæ, æмæ йæ уыдонæй къæбæр ахæрыны сахатмæ дæр куы нæ ‘вдæлди. Бадтаид æмæ-иу бадтаид, йæ рухс-иу уартæ кæд æмæ кæдмæ калдаид дуары зыхъхъырай. Ныр куыддæр æрталынг уа, афтæ хъуамæ йæхиуыл дуары ‘рдæм ахæц-ахæц райдай! Æмæ иуæй цин кæны мад: Хуыцау зæгъæд, æмæ искай чызгмæ куыд фехсайа йæ зæрдæ! Æмæ-иу уымæ цы

тагъд кæна! Фæлæ йæм уый хуызæн талынг æхсæв куыд хъуамæ кæса искæй чызг, кæм æм хъуамæ кæса! Уæд, мæнæ мæйрухсытæ райдайдзысты, æмæ уæд уыйас дæр цу! Ныр та уал, ацы талынгты кæйдæр чызджы дæр иуран æруадз, дæхæдæг дæр æрбад иуран. Æмæ йын бæргæ куы зæгъид уыдæттæ, фæлæ йын сæ куыд зæгъа!

Æмæ тыхсти мад.

Иу изæр та йæ уатæй куы рауади, уæд тыргъы йæ размæ фæци. Йæхи йæм бакъултæ кодта, истæмæй йæм куы фæхаты, уæд æм куыд бакъултæ кæны йæхи, афтæ.

– Дæ нывонд мæ фæкæна Хуыцау, æгæр талынг у, акæс-мæ гъа! Æмæ дæм мæ зæрдæ фехсайы. Фесхъиу-фесхъиуæн бахъæуын, цалымæ ‘рбаздæхыс, уæдмæ. Мæнæ рæхджы мæйрухсытæ райдайдзысты æмæ уæд уыйас дæр цу.

– Уый рухсæй куы кæсай, уæд зыны талынг, уыйеддæмæ, æддæмæ куы ахизай, уæд афтæ талынг нæу. – Мады раз лæугæйæ аззади Сосаби. Бахудти, мады кæй сайдта, уый йæм раст нæ фæкаст æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта: – Стæй нæхи талынг нæу?

– Нæхи талынг та куыд нæу, уæдæ кæй талынг у, – бацырддæр и мад. – Фæлæ нæхи талынджы дæр лæг фæкæлын зоны, исты ныццæвын зоны. Де знаг ныццæвæд исты!

– Алæ-ма, гыцци, стæй мæ сывæллон ацараз. Уæдæ кæдæм кæлдзынæн æмæ кæдæм цæвдзынæн исты!

Æмæ-иу атагъд кодта – уырдаæм баирвæза, уыцы гыццыл каудуарыл бахиза! Фæмидæг уа, æндæр уым æндæр дуне и. Уый ныр зарæг нал уыди Сосабийæн, уый æндæр цыдæр уыди, зарæгæй стырдæр чи у, ахæм цыдæр. Цыма йæ цард афтид бонтæ æмæ афтид æхсæвтæй арæзт уыд æмæ йын цыфæнды сахат дæр исчердæм куы фæкъул уа, уымæй тас уыди. Ныр уыцы бонтæ æмæ æхсæвтæ дзагæй-дзагдæр кæнынц цыдæр æнахуыр зæллангæнаг рухсæй, æмæ ма фæкъул уа исчердæм йæ цард, уымæй йын тас нал у. Цыма фæдисы хъæр у æмæ адæммæ куы нæ байхъуыса, уымæй тæрсы – куы нæ сæм байхъуыса, уæд сæм цы фыдбылыз кæсы, уый нæ базондзысты æмæ дзы сæхи нæ бахиздзысты.

Рагон кæй у, уый бæрæг у, фæлæ йæ уæд йе хъусгæ куыд никуы фæкодта, йе йыл чингуыты куыд никуы бамбæлд? Фæлæ иу æмæ дыууæ зарæджы куы нæ фесты фæцу ‘мæ ма ‘рцуыи

фæндагыл цыд. Уæд та уыдонмæ куы бакæсид – чи сты, цы сты? Мæнæ цыма тæхгæ æркодтой кæцæйдæр, зæдтæ-иу куыд æртахтысты аргъæутты мидæг зæхмæ, афтæ. Æмæ сын уыцы зарæг бафæдзæхстæуыд – фæхæссут æй зæхмæ, адæмыл æй бафтаут, куыд нæ фесæфа.

Æмæ фæфæнд кæны Ногийы бафæрсын – цы фæци Потапич? Йæ хæдзары йын уыцы зараг чызджыты чи ‘рцæрын кодта? Цæмæ сæ дзы æрцæрын кодта?! Фæлæ уæд цыма цæмæйдæр комдзог цыди зарæгæн йæхиуыл дæр, чи йæ зары, уыцы чызджытыл дæр. Стæй уыцы сусæг цыдгытæ куы рахъæр уой, уымæй дæр фæтæрсы æмæ та нал бафæрсы Ногийы. Ноги се скъолайы ахуыры хайады хицау уыди. Уымæн дæр иу къах йеддæмæ нæ уыд, Ногийæн дæр. Хæсты ахауди йе ‘ннæ къах уымæн дæр. Уый дæр лæдзджытимæ цыди, иу сажил лæдзæг йæ дæларммæ арæст уыди, иннæ цыбыр къадзони лæдзæг та йæ къухы хаста. Потапичимæ зæрдæйæ уыдысты кæрæдзийыл. Исты хабар-иу кæм уыд, уырдаæм дæр фылдæр иумæ цыдысты. Фæцæй-иу цыдаиккой иумæ, æмæ-иу уынг ныссабыр. Æгуыппæг-иу бафтыд уынгыл. Æндæр-иу дзы змæлæг нал уыд. Уыдон-иу фæцæйцыдаиккой, цыма сæ хъуыддаг никуы ницы уыд, цыма афтæ æнæуи цыдысты, лæдзджытимæ цæуын куыд зын у, уый æвдисынмæ цыдысты цыма. Æмæ-иу цыдысты, фылдæр-иу фæрсæйфæрстæм цыдысты, фæлæ-иу кæрæдзи фæстæ дæр цыдысты.

Иухатт та сæ кæугæ федта Сосаби. Иу изæрмилты. Афтиаджы гыццыл кæрты бадтысты иу гыццыл фынджы фæйна фарс, сæ фарсмæ зæххыл адаргъ сты сæ фæйна дыууæ лæдзæджы. Фынгал арахъхъы авг æмæ цыдæр судзаг хæлттæ. Фæлæ нæдæр хæргæ кодтой, нæдæр – нуазгæ. Бадтысты æмæ куыдтой. Цыма гыццыл лæппутæ уыдысты æмæ кæрдзыныл куыдтой. Сосаби сæ афтиаджы тыргъæй ауыдта – афтиагмæ бауад, сæ сыхæгты зæронд лæгæн цыдæр хостæ алхæдтаид хъуамæ. Куы сæ ауыдта, уæд лæугæйæ аздад, стæй разылди æнæ хъæр-æнæ хъистæй æмæ раздæхт. Асинæй куы ‘рхызт, уæд бафиппайдта, йæ цæстыты сыг кæй бадт. Æрлæууыд æмæ ныссæрфта йæ цæстытæ.

Уæддæр иу изæр йæхи баласта Ногимæ.

– Рынчын у, цы уыдзæн, куыд уыдзæн – Хуыцау æй зоны, – йæ уæззау æрмттæ фæуæлгом-фæдæлгом кодта, афтæмæй дзырдта Ноги, стæй комкоммæ бакаст Сосабимæ. – Йæ зæрдæйы бын кæмдæр нæмыг нæ баззади – бавналæн æм нæ уыди дохтыртæн

әмә уал әй афтә ныууагътой. Уәдәй нырмаә йә йә алыварс хордта – нәмыг нәмыг у, цыкурайы фәрдыг нәу. Ныр әй систой, йә рондз ын фәсыгъдәг кодтой. Хорз уыздән, әмә тугмә никуыцәй баирвәздән.

– Бабәрәг әй кодтай?

– Бабәрәг әй кодтон, куыд нә йә бабәрәг кодтон! Әнәуи йын ницы у, фәлә йә цәстыты иу әрхуым бады, әмә дзы мә зәрдә йә хъеллауәй нал банцади.

– Куы дә базыдаин, уәд әз дәр ацыдаин демә, – арф ныууәфыд Сосаби.

– Бәргә ацыдаис әмә – гъа!

Чызджыты тыххәй дәр әй хъавыди афәрсынмә, уыцы зарәг чызджыты тыххәй – чи сты, цы сты? Фәлә йә нә афарста, куыд әй афарстаид!

Алы изәр нә зарыдысты, әмә хъуыды кодта Сосаби – цымә, заргә куы нә фәкәнынц, уәд цы ми фәкәнынц? Әвәццәгән, фәбадынц сә фәтәгены цырагъы рухсмә әмә чингуыты фәкәсынц. Чингуыты кәсдзысты, куыд нә кәсдзысты чингуыты! Әмә цәмәй әвзәр у – цырагъ стьолыл әрәвәр, стәй йәм фәйнәрдыгәй әрбабад әд чингуытә әмә кәс! Йәхәдәг дәр афтә фәкәсы Сосаби. Әцәг йәхәдәг иуәрдыгәй әрбабады. Иннәрдыгәй афтид вәййы стьол. Уыдон та дыууәйә фәбадынц стьолы фәйнә фарс. Әмә, әниу, кәд заргә фәкәнынц мидәгәй дәр, уәд та! Афтә, сындәг куы зарой сәхицән, уәд цы кәны! Әмә, кәд фәзарынц сәхицән, уәд, цымә, бадгәйә фәзарынц әви ләугәйә? Әмә бадгәйә куыд хъуамә зарой? Зарәгәй аргъуц кәнын нә хъәуы! Фәлә сын уәдәй уәдмә ләугә дәр чи кәны! Әмә куы нә фәзарынц, уәддәр Сосаби йә ләуды хай фәкәны. Цыма йын хәсгонд у әмә йә хәс феххәст кәны. Әмә йәм уәддәр фәхъуысы сә зарын. Йәхәдәг нә фәхъуысы зарәг – йә азәлд фәхъуысы. Әмә азәлд цәмәй әвзәр у, зарәджы азәлд?! Йәхиау әргом нә фәхъуысы зарәгән, фәлә уәддәр фәхъуысы. Дзәбәх фәхъуысы уәддәр. Зарәг дын халам-балам нәу, нә. Кәм әй базарай, уым йә удәртауәй мацы баззайа, уый гәнән нәй әмә стәй зәлын байдайы уый фәстә дәр.

Ныр хъуамә тыргъы уой. Хъуамә зарой ныр. Уәдә дысон дәр нә уыдысты әддә әмә та ахсәв дәр ма уой! Нә, уый гәнән нәй. Фәлә ныр әхсәвтә рухсдәр кәнын байдыдтой,

æвæццæгæн, мæйрухсытæ æрбаввахс кæнынц. Æмæ афтæмæй лæгыл сæ цæст куы схæца! Тыргъы уæлвонгæй цæхæрадонмæ цас схæцинаг у цæст!

Цыди æмæ уыцы адджын хъуыдытыл рахæц-бахæц кодта. Уæдмæ бахæццæ и каудуармæ. Æрæвнæлдта йæм, хионы æвнæлд æм æркодта, бахæцыд ыл. Цæхæрадонмæ ауылты фæцæуы Поттапич йæхæдæг дæр. Ауылты уымæн фæцæуы, æмæ йæ кусæнгæрзтæ ам сты, мæнæ сын къулрæбын цы тахагонд сарæзта, уый бын. Къæвда сыл куыд нæ уара, афтæ. Æрбахизы каудуарæй, цы кусæнгæрз æй фæхъæуы, уый айсы æмæ ацæуы цæхæрадонмæ. Æмæ фæкусы. Рувгæ дæр фæкæны, хъæдурыхылтæ дæр фæсадзы. Фыццаг ын йæ бынат мæцъисæй æрхуынкъ кæны, стæй дзы хъил нытътъыссы, ахъаззаджы æнцад ыл ныккæны. Уæд йæ тъæппæн къах вæййы йæ уæлæ.

Хъæдуртæ ‘мæ настыл йæхи хæфгæ бацыди Сосаби, йæ лæууæн бынатмæ куыд бахæццæ и, афтæ арв фергтывта, æнахуыр тæркæрттывд фæкодта. Дуне цасдæр рухсæй аздад, æмæ ауыдта уыцы рухсæм Сосаби: тыргъы чъил кæй хонынц, ууыл бадтысты цæджынды фæйнæ фарс дыууæйæ. Сæ фæйнæ цонджы цæджынды уæлæ тыхт, цыма сæ се ‘ннæ цæнгтæй скъæфынмæ хъавынц æмæ куыд нæ акомой, скъæфын, афтæ.

Сосаби сæм кæсгæйæ аздад. Уæдæ уыдон фæзарынц, уыдон, – цин кодта æмæ дзырдта йæхицæн. – Уæдæ уыдон цæрынц, уыдон ам, Поттапичы бынаты. Æмæ сæ иу Поттапичы бæсты кусы, иннæ та йæ хо у, æвæццæгæн, æмæ йемæ рацыд: уæдæ æнцон у уый карæн чызгæн æцæгæлон хъæуы иунагæй! – дзырдта йæхицæн æмæ цин кодта, уыцы ныхæстæ кæй кæны йæхицæн, ууыл. Ныр та зарынтæ байдайдзысты – уыцы æнæрцæугæ зарæг та сисдзысты æмæ та сæм хъусдзæн æмæ хъусдзæн, æмæ та цин йæ хъуыры абад-абад кæндзæн. Ныр æм иннæ зарджытæ тыхарæзт кастысты. Йæхæдæг чи нæ райгуыр, фæлæ хъуыды кæй æркодтой æмæ аразгæ кæй скодтой, мæнæ халагъудтæ куыд саразынц, афтæ. Уый та йæхæдæг райгуыр, кæмдæр иу дард æрдузы равзæрд хуры хъарммæ æмæ йæ ацы дунейы сагъæс равзæрын кодта, стæй йæ мидæг бабадт уыцы сагъæс!

*Саугъæди муркътæ –
Хор сæмæ нæ кæсуй...*

Æндæр дзы нæма базыдта. Хъусыныл фæвæййы æмæ

фæйнæрдæм апæррæстытæ кæнынц ныхæстæ. Дыгургоймаг зарæг у, æмæ зындæр бахъуыдыгæнæн сты йæ ныхæстæ. Æмæ фæдзуры уыцы ныхæстæ йæхицæн – кæд хуыздæр æрбадиккой йæ комы, кæд сыл хуыздæр æрсæттид йе ‘взаг.

Хъуыста зарæгмæ æмæ йæм иу хъуыды æрцыди: арвæрттывдимæ куы байу уыдаид зарæг, уæд рухс фылдæр ахастайд, æмæ чызджыты хуыздæр федтаид, стæй зарæгæй дæр исты ныхæстæ æрцахстайд, фæлæ фæразæй и арвæрттывд – кæй бон ын цы у!

Уæдмæ та арв нæуæгæй ныццахæртæ калдта, стæй ныннæрыд – уыцы сонт къæр-къæр ратахти хæхты сæрæй æмæ хъæуы сæргы алæгæрста дæлæмæ, цыма æртхъирантæ бакодта хъæумæ, уый хуызæн! Арвы нæрын нæма фæсабыр, афтæ ныссæх-сæх кодта, ахæм сæх-сæх ныккодта, æмæ дунейы сæх-сæх йеддæмæ ницуал аздад. Цæхæрадон та бынтондæр фæци сæх-сæхы бын.

Сосаби лæугæйæ баззад. Æмæ йын цы гæнæн уыди! Кæдæм фæцыдаид, кæм балæууыдаид! Стæй йæм дзы цыдæр хорз дæр касти – цыма цæмæйдæр зарæгимæ баст сты арвы ферттывд дæр, арвы ныннæрд дæр, æмæ ацы сæх-сæх дæр.

Хъæу уыцы сæх-сæхы æмбуйæ йедзагæй-йедзагдæр кодта. Лæууыди, хъуыста уыцы сæх-сæхмæ æмæ йæм иу хъуыды æрцыди: æмæ ацафон ахæм тæррккъæвдатæ куы нæуал фæкæны, уæд ныр, цымæ, цы ‘рцыди нæ арвыл?! Цæмæн афтæ сонт сæх-сæх ныккодта ныр? Ноджы уыцы арвы къæр-къæр! Нæ, фæззыгон арвмæ ахæм сонт митæ нал вæййы.

3

Æмæ йæ йæхæдæг не ‘рхъуыды кодта, уыцы дыууæ рæнхъы иронау куыд рацарæзта, уый. Æмæ сæ ныр куы дыгуронау дзырдта йæхицæн, куы – иронау. Æнæуи ирон æвзаджы ахуыр-гæнæг уыди æмæ æмбæрста дыгурон дзырды ад. Дыгурон дзырдыл йæ хæдбындур хуыз дæр кæй баззад, уый дæр æмбæрста. Мæнæ, тъæпæн Ир кæй хонынц, уым сыхаг адæмты тæваг куыд фæзынд не ‘взагыл, алы хъихъгæнаг æмæ хъыррыстгæнаг мыртæй куыд байдзаг, уым афтæ нæу. Æмæ цин фæкæны Сосаби, уым афтæ кæй нæу, ууыл. Мæнæ цыма, йæ саби бонтæ кæм æрвыста, уырдаг æрыздахы дард кæцæйдæр. Æмæ цыма уыцы изæр нæ уыди йæ царды, уалæ Хуссарæй стурты куы æрцæйскæрдта, уыцы изæр, уæд йæ цардæн йæ иу фарс гомæй баззадаид æмæ йæ цæрæнбонты дæр афтæ гомæй фæхастайд, афтæ йæм зынди.

Ныр мæйрухсытæ байдыдта æмæ ныр зындæр у – цæхæрадонмæ бацæуын дæр зындæр у, уым лæууын дæр зындæр у. Уæдæ хъусын дæр зындæр цы у, уыйеддæмæ æнцондæр нæу. Æмæ, дам, саухъæды мыртгæтæ æмæ, дам, сæм хур нæ кæсы. Уыдон мыртгæтæ бæргæ не сты. Уыдон мыртгæтæ куы уаиккой, уæд афтæ нæ агаид зæрдæ зарæг. Стæй чи скодтаид мыртгæтыл зарæг, цæмæн сыл кодтаид?! Нæ, удгоймæгтæ сты уыцы мыртгæтæ, сылзæнг сылдзонг удгоймæгтæ. Æмæ мыртгæтæм куыд нæ кæсы сау хъæды тарфмæ хур, уыдонмæ та царды тарфмæ нæ кæсы афтæ.

Цыди уыцы хъуыдыгæнгæ Сосаби. Цыди æмæ цыма мæйрухсæй тыхсти. Уæдæ цавæр рухс у! Уыцы стыр мæй стулдзæн уыцы сыгъдæг арвыл. Уыцы æмдымбыл урс-урсид мæй, æмæ дуне рухсы лæсæнты бын фæвæййы. Æмæ фæтæрсы Сосаби – исчи йыл куы амбæла æмæ йæ рафæрс-бафæрсыл куы схæца! Æмæ кæдæм цæуыс? Æмæ дзы цæмæ цæуыс? Æмæ нырмæ кæм уыдтæ? Æмæ цæмæй нæ бафæрсдзысты лæджы! Æмæ ма-иу уæд талынг уыд æмæ, кæд искæуыл хæрхæмбæлд фæуай, æндæрдæ чи уыны! Фæлæ ныр фæзæн йæ иу кæронæй йе ‘ннæ кæронмæ зыны лæг, æмæ дыл кæй цæст схæцдзæн – ацу ‘мæ йæ базон! Далæ йæ сæхи Джергали кæцæй кæдæм суыдта æндæрæхсæвы размæ æхсæв! Раст æм уалæ фæзы уæллаг кæронæй фæтылдта йæ къух – фæлæуу-ма! Стæй йæм æрнæм-æрнæмгæнгæ æрцæйлагæрста фæзы астауыты, йе стыр къухтæ гъæйтт-мардзæйы тылд кодта размæ-фæстæмæ. Бæрæг уыди йæ цыдтытыл – кæмдæр анызта. Куы йæм æрхæццæ и, уæд æм къухаууонæй бакасти, цыма йæ æнæуи æвзæр уыдта.

– Ай Сосаби нæ дæ, нæ?

Сосаби йæм ницы сдзырдта, цы йæм сдзырдтаид! Æмæ та йæхæдæг загъта уæд Джергали:

– Гæр æмæ ай цæхæрнуæрдынафонæй куы ахызт, уæд ма дæ кæдæм дæ хæйрæджытæ хæссынц?!

Сосаби та йæм уæддæр ницы сдзырдта. Æмæ уæд Джергали йæ къух фæхъил кодта, цыдæр æнахуыр хъил фæкодта уыцы стыр къух, æмæ Сосаби фæстæмæ лæууынмæ фæци – фæтарсти Джергалийы къухæй.

– Æз та дын афтæ загъын, æмæ иу усы къуыдырæн исты хос скæн æмæ адæмы фæскъулты мауал рахау-бахау кæнай.

Сосабийы зæрдæ ‘хсайдта, уырдам æхсайдта, цæхæрадонмæ.

Ныр уым балæуу! Афонмæ та кæд уыцы уырыссаг настæ æмæ хъилы хъæдуртыл хъарм зæгъы къæвдайау уарынц уыцы зарæджы зæлтæ! Фæлæ, мæнæ фезмæлыд, уæд æй цыма йе ‘фцæгготæй рацахсдзæн Джергали æмæ лæууыд.

– Багъæц-ма, багъæц, – йе стыр къух æрбадаргъ кодта Джергали æмæ йæ Сосабийы уæхскыл æрæвæрдта. – Уæлæ ма Пицхелатæ фездæхтой, æмæ сæм чызг федтон, чызг æмæ цæсты-тигътæ иста – уыцы дзæбæх саулагъз! Æмæ сылгоймагæн йæ саулагъз бæззы, уæдæ куыд æнхъæлдтай?! Мæнæ урсцъæрттæ-йедтæ чи ваййы, ууыл макуы баууæнд. Уайтагъд æрызгъæлдзæн йæ урс цъар æмæ къæдзæхы хæйрæгæй агæпп ласдзæн. Фæлæ а саулагъз чи уа, уый – гъей, лæппу! – Джергали йæ къух Сосабийы уæхскæй айста æмæ йæ йæ фарсыл æрæппæрста. – Дæ хъус ма йæм æрдар. Уæд дын Джергали амæлæд, ды йæм дæ хъус куы нæ ‘рдарай. – Уым цæхгæр ныззылдта йæ ныхас Джергали: – Гъæуым, дам, уæ æхсæвгæс куы хъæуы скъолайы, уæд дын уый ран нæ дæн, æмæ мæм уыцы хабар фæхæццæ кæнай!

– Æмæ дзы далаæ Доккыри куы кусы æхсæвгæсæй, – кæдæй-уæдæй сфæрæзта дзурын Сосаби.

– Гъеныр ацу æмæ хъус ай ныхæстæм! – Иуварс ныззылди Джергали. – Гæр уæдæ Доккыри уартæ фыццаг уалдзæджы куы ныууагъта йæ куыст, æмæ ма дзы уый фæстæ уартæ Гæбæлаты Чъех дæр куы акуыста æмæ та уый дæр куы ацыди, уæд ды æндæр скъолайы кусыс æмæ æндæр хъæуы цæрыс! – Джергали фæйнæрдæм аракас-бакас кодта, цыма цæуыл æрбада, ахæм исты агуырда, уый хуызæн. Стæй хæстæгдæр балæууыд Сосабимæ. – Уæдæ ‘мæ ма дæ хъус æрдар æмæ дзы кæд ничима ныллæууыд, уæд дзы æз ныллæууон. Кæннод хæдзармæ капекк никуыцæй хауы, æмæ йе ‘згъæр сзынд афтæмæй хæдзарæн.

Ныр ыл ничи амбæлд æмæ æрцарди Сосаби. Иухатт ма акæстытæ кодта фæйнæрдæм æмæ бахæцыд каудуарыл. Цæхæрадон уыди сабыр. Сосаби йæ иу къах йе ‘ннæ къахы сарты иста ‘мæ цыди хъæдурыхъилтæ æмæ насты ‘хсæнты. Цæхæрадонæй кæрты ‘хсæн цы ‘мбонд уыд, уымæ куы бахæццæ и, уæд фегом и цæрæны дуар, æмæ чызджытæ тыргъы алаууыдысты сæ урс-урсид уæлæ-дарæсы. Цæуылдæр кæлкæлæй худтысты, æмæ Сосабимæ афтæ фæкаст, – худын сæм кæй æрцыди, уымæн рауадысты тыргъмæ, æндæр нæ рауадаиккой. Фæлæ сæм худын æрцыди ‘мæ мидагæй куыд схæцыдаиккой худыныл.

Сосаби хорз зыдта уыцы тыргъ: æрдæгæй дæлæмæ æхгæд уыди уæле дæлæмæ хуыд фæйнæджы уаццæгтæй, æрдæгæй уæлæмæ – гом. Æмæ фæйнæджы уаццæгтæ кæдæм æххасыдысты, уым сæ сæрмæ дæргъæй-дæргъмæ фæйнæг уагъд – хуыс-сæнтæ хурмæ аппарынаен, доны бедра æрæвæрынаен, дидинджытæ чи дардта, уый та-иу йæ дидинджыты къоппытæ авæрдта рæгъ-рæгъы уыцы фæйнæгыл. Уæд хæдзæрттæн иууылдæр ахæм тыргътæ уыди, искуы-иу хæдзар ма фестæд, уыйеддæмæ.

Чызджытæн сæ худын нæма банцади, афтæмæй абадтысты уыцы фæйнæгыл фæрсæй-фæрстæм, се ‘ргæмттæ сæ кæрæдзимæ здæхт. Уым дæр ма арахуд-бахуд кодтой, стæй æнæнхæлæджы куы ратæхид сæ зарын. Сосаби фæуыргъуыйау, раст слæууыннал фæрæзта æмæ афтæ гуыбырæй лæууыд. Улæфыд-нæ улæфыд, уый дæр нæ хатыдта. Æмæ йæм афтæмæй бахъарыд – кæд нæ кодта зарæг зæлланг. Æмæ йыл дис бафтыд: нырмæ куы никуы райхъуыст йæ зæлланг, уæд æм ныр кæцæй æрцыди уыцы зæлланг?! Дардыл хъуыды кæнын нæ фæрæзта – уыдæттæм æй æвдæлди зарæгæй! – фæлæ уæддæр иу зондыл фæхæст и: мæйрухс! Мæйрухсыл æмбæлы æмæ уымæн зæлланг кæны. Уый, талынджы нæ зæлланг кодта. Æмæ куыд зæлланг кодтаид талынджы. Цæуыл дзы зæлланг кодтаид! Зæлланг нæ – хъуысгæ дæр куыд кодта уыцы талынджы! Фæлæ, рухсыл куы амбæла зарæг, уæлдайдæр мæйы рухсыл, уæд куыд нæ хъуамæ фæцæуа йæ зæлланг!

Сосаби лæууыди, хъуыста æмæ йæ æндæр ницы хъуыди ацы дунейы. Йæ иу армытæппæн, йæ фарсмæ цы урс-урсид нас æрзæбул и, уый лæгъз фарсыл сæвæрдта, иннæ арм йæ уадулыл бафæлдæхта. Уыдæттæ хорз бадардта йæ зæрдыл, фæлæ ма уыцы къаннæг каудуарыл куыд ахæцыд æмæ кæртмæ ахызт, уый æппындæр нæ бахъуыды кодта.

Стæй фескъуыди зарæг, цыма йæ аргъæутты сызгъæрин хæсгардæй фæлыгчындæуыд, афтæ. Сосаби фæцудыдта. Æмæ уæд ратахти уæлæ тыргъæй:

– Чи дæ?!

Хъæрмæ Сосаби йе ‘муд æрцыд. Раст слæууыд, йæ цæнгтæ æруагъта. Манæ тæрхоны раз кæй æрлæууын кæнынц, уый хуызæн лæууыди.

– Чи дæ?! – ногæй та фæцыди уыцы тарст хъæр, æмæ Сосабийы цæстытæ ацахстой – чызджытæ сæ бадæнæй æргæппытæ

кодтой, размæ рагуыбыр сты, кæуыл бадтысты, уыцы фæй-
нæджы сæрты æмæ йæм сæ цæстытæ ныццавтой.

Сосаби дзурын ницы сфæрæзта. Æмæ цы хъуамæ сфæрæзтаид
дзурын! Æцæг æй куы нæ фарстой, чи у, уымæй. Æнæуи рахъæр
кодтой. Фæтарстысты ‘мæ рахъæр кодтой. Фæлæ цыма йæ
зæлланг нæ фæцыди хъæрæн. Æмæ, цымæ, цæмæннæ фæцыди
йæ зæлланг? Æвæццæгæн, æрмæст зарæг кæны зæлланг, майы
рухсыл куы сæмбæлы, уæд. Æнæуи ныхас нæ зæлланг кæны.
Уæдæ æнæуи ныхас куы зæлланг кæна, уæд дуне зæллангæй нæ
байдзаг уыдзæн!

– Афтиаг æхсæвыгон нæ кусы, уый нæ зоны! Стæй, кæд
цыдтæ, уæд хæдзары рæзты æрбацыдаис æмæ дуар æрбахоста-
ис, фæстæты цы ‘рбабырстай?!

– Æз хосмæ не ‘рбацыдтæн, – загъта Сосаби. – Æз æнæуи
‘рбацыдтæн.

– Уый та дын цы хуызæн ныхас у? Куыд æрбацыдтæ æнæуи?

– Афтæ бынтон æнæуи нæ загътын. Зарыдыстут, æмæ уымæн,
байхъусон уæм.

– Чи зарыди?

– Сымах.

– Чи дын загъта?

– Ничи мын загъта, чи мын хъуамæ загътаид!

– Æмæ кæд æндæр исчи зарыди, уæд та?

– Æндæр исчи нæ зарыди. Сымах зарыдыстут. Æз уæм хъуыс-
тон.

– Кæцæй нæм хъуыстай?

– Мæнæ цæхæрадонæй.

– Æмæ дын чи загъта, æмæ кæйдæр цæхæрадоныл балæгæр-
дай?

– Зарыдыстут æмæ.

– Æмæ дæ цы хъуыддаг и, заргæ кæнæм, кæугæ кæнæм, уымæ?

– Ис мæ хъуыддаг.

– Цы хъуыддаг дæ и, цæй-ма?

– Цы, цы, заргæ чи кæна, уымæ хъуамæ хъусгæ бакæна лæг,
кæугæ чи кæна – уым та йæ фарсмæ балæууа хъуамæ.

– Кæс-ма дæ хорзæхæй, цы ирон æгъдæуттыл хæст у, аф-
тæмæй æнафоны искæй дуæрттæ æрбатон!

Сосаби йæ мидбынат аралæуу-балæуу кодта.

– Ницы ‘рбатыдтон. Стæй, картмæ ‘рбахизон, уыцы фæндæн

мæм йæ кой дæр нæ уыди. Уæ зарынмæ фæхæццæ дæн. Цы ми кодтон, уый нал зыдтон. Æндæр, куы нæ æрбахызтаин, уæд бирæ хуыздæр уыдаид.

– Цæмæй уыдаид уæд бирæ хуыздæр?

– Иуæй уайдзæфы хай нæ фæуыдаин, иннæмæй та уæ зарын нæ ныууагътаиккат æмæ йæм хъуыстаин.

Чызджытæ, цыма афтæ кæд зæгъдзæн Сосаби, уымæ кастысты – уыйау фыццаг сæ иу æруади, тыргъæй кæртмæ цы хъæдын асин уыди, ууыл, стæй та иннæ æмæ уым асины рæбын æрлаууыдысты фæрсæй-фæрстæм, цыма, дыууæ кæй сты, уый æвдисынмæ хъавыдысты.

Сосаби сæм каст æмæ та-иу йæ хъуыдыйы фæзынди – цымæ сæ иу дзырдта йемæ, æви сæ дыууæ дæр дзырдтой? Æмæ кæд сæ дыууæ дæр дзырдтой, уæд сын афтæ æмхуызон хъалæстæ цæмæн и? Кæд æрмæст сæ иу дзырдта, уæд иннæ цæмæннæ дзырдта, цымæ, исты?

Афтæ лæууыдысты – чызджытæ ацырдыгæй, лæппу уыцырдыгæй æмæ кæрæдзимæ кастысты.

Уæд чызджытæй иу базмæлыд – асиныл раздæр чи æруади, уый хъуамæ уыдаид – æмæ куы базмæлыд, уæд цыма йæ уæлæ мæйрухс нæ фæбадт, фæлæ йыл мит фæуарыд, уыйау йæ рухс базгъæлæнтæ йæ уæлæ æмæ урс-урсид æртхутджытæй згъæлди ‘мæ згъæлди йæ алыварс. Стæй йын йæ цæстытæ ауыдта Сосаби – тынг сау цæстытæ, тынг æмæ йæм афтæ фæкаст, цыма ныртæккæ уыцы цæстыты сауæй арт схæцдзæни уыйæппæт мæйрухсыл.

– Ды ахуыргæнæгæй нæ кусыс? – уый бафарста, æвæццæгæн, чи базмæлыди, уый.

– Кусын, – загъта Сосаби æмæ сулæфыд. Тынг æй æрфæндыд, афтæ йæ истæмæйты куы фæрсиккой. Æнцондзурæн истæмæйты æмæ сын уый дæр афтæ æнцондзурæн истæмæйты куы дæттид дзуаппытæ сæ фарстытæн.

– Æз дæ фенын. Уалæ дæ рудзынгæй фенын. Дæ чингуытæ дæ дæларм нæ фæцæуынц, æз дын, куы дын ахауой, уымæй фæтæрсын.

– Ойы, – загъта Сосаби æмæ фæфæсмон кодта, афтæ кæй загъта, ууыл. Æндæр исты куы загътаид, уæд ма йын ноджыдæр уыдаид истытæ зæгъæн. Фæлæ ма ныр цы хъуамæ зæгъа!

– Æз дæ нырма ныр æрхъуыды кодтон. Ацы мæйрухс афтæ

ныррухсдзаст кæны адæймаджы, æмæ ма йæ къах кæуылты айса, уый дæр нал фæуыны. Æмæ ды дæр æрцæуæг дæ æви ам цæрут сыхах?

– Нæ, æрцæуæг нæ дæн. Ам цæрæм мах. Уæртæ клубы рæзты куы бауайай æмæ доныл куы бахизай, уæд мах уынгмæ бахиз-дзынæ. Нæ дуармæ стыр акъаци бæлас зайы.

– Æз акъаци бæлас хъулон уарзт кæнын. Мæ мады цæгат быдыры хъæуы цæрынц, уым суг маргъы ‘хсырæй уæлдай нæу. Уыдон сæ цæхæрадоны кæрæтты акъаци бæлæстæ дардтой. Фæззæджы-иу сын се стыртæй иу акалдтой, ныллыгтæ-иу æй кодтой, йæ хырхæйфадæнтæ дæр-иу ын бафснайдтой æмæ-иу зымæг-зымæджы дæргъы суг нæ балхæдтой, афтæ фæстауæрц кодтой сæ сугтыл. Æвæццæгæн, сæ сугтыл афтæ фæстауæрц кæй кодтой, уымæн бирæ бауарзтон акъаци бæлас. Æнæуи дæр цы хуызæн хъæбæрхъæд у æмæ йыл цы хæмпус дидинджытæ зайы!

– Ойы, – загъта та Сосаби.

– Дзæбæх ран ис уæ хъæу. Айдагъ уæ хуссар дæр дунеты йаргъ у. Ныр дæр æм лæг не ‘фсæды кæсынæй, уæд уагæры уалдзæджы цы хуызæн вæййы? Иннæ ахæм уæ суадæттæ!

Сосаби баразæнгæрд и уыцы ныхæстæй, æрфæндыди йæ – уый дæр зæгъа истытæ, сæ хъæу куыд хорз хъæу у, уый тыххæй йæ сæр разыйы ‘нкъуыст бакодта, гыццыл раздæр балæууыд, фæлæ раст уæд куы бахудид чызг. Афтæ цæхгæр бахудти, æмæ дзурын ницыуал сфæрæзта Сосаби.

– Фæлæ уе ‘хсæвтæ цыдæр æгæнон сты – куы уын æгæр талынг вæййынц, куы æгæр рухс, куы æгæр даргъ, куы – æгæр цыбыр. Дæ фын кæронмæ куы нæ фенай, афтæмæй дæм хур куы багуыдзиц кæна!

Æмæ уыцырдæм фæци Сосаби дæр. Уый дæр бахудæгау кодта.

– Мæхи зæрдæ дæр сæм фехсайдта, цыма а фæстаг бонты цыдæр фæлдурæджджын митæ акæнынц. Мæнæ-иу амæй размæ ахæм талынг æхсæвтæ уыд, цыма исчи арвы цæст скъахта.

– Арвы цæст скъахынæй Хуыцау бахизæд! – бахудти та чызг, æмæ Сосабийæн æхсызгон уыди, кæй та бахудти, уый.

4

Мад тыхсти – уый уыдта. Дзургæ мæнæ-мæнæ ницы кодта. Фæлæ фæлтау дзургæ куы кодтаид, æмæ афтæ куы нæ тыхстаид. Æмæ-иу цæуынхъус куы сси Сосаби, уæд-иу мад цыма гыццылдæр

фæци, афтæ-иу æм зынди. Æмæ-иу загъта йæхицæн Сосаби: ацы хатт ма. Стæй, йæ уд куы хауа уыцы чызджытæм байхъу-сыны мондагæй, уæддæр йæ къах нал авæрдзæн. Фæлæ та-иу изæрмилтæ зæхмæ сæхи куыд æрцæйуагътой, афтæ джитæн-тыл бафтыд, стæй-иу цыма йæхиимæ фидаугæ бакодта, уыйау алыг: ацы хатт ма!

Мадимæ аныхас кæнын хъуыд, уый æмбæрста: æрсабыр уа йæ зæрдæ. Никуы ницы ‘рцыд, стæй никуы дæр ницы ‘рцæуинаг у. Фæлæ, йæ ныхас цæмæй райдыдтаид, нæ уый зыдта, нæ, цæ-уыл фæуыдаид, уый, æмæ зади бонæй бонмæ. Бæргæ, цæхæра-доны куыстыты тыххæй куы хъуыдаид дзурын, кæнæ се стуртæн зымæгмæ холлаг æрцæттæ кæныны тыххæй. Уым, уыцы ныхасы кæрæдзи бамбариккой уайтагъд, фæлæ ам ныхасагæй ницы и. Цы раныхас кæна, цы йæм бадзура? Кæйдæр чызджытæ фæза-рынц, æмæ сæм уый та хъустæ фæкæны, сусæгæй сæм фæхъу-сы, йын зæгъа? Æмæ йæм йæ зæрдæ, йæ зонд кæй фæхæццæ, уымæй нæ фехсайдзæн?!

– Æз тагъд æрбаздæхдзынæн, – афтæ фæзæгъы, йæ пиджак куы скæны, уæд. Мад йæ иу армæй йе ‘ннæ армыл ныххæцы. Стæй афтæмæй йæ раздарæныл æрбавæры йæ æрмттæ æмæ пецы раз фæлæууы. Æмæ ма йæм уæд ноджыдæр иухатт ба-дзурын байдайы Сосаби: – Æз тагъд æрбацæудзынæн.

Стæй фæцæйцæуы æмæ, Арсены нывы хистмæ цы Малхаз фæцæйцæуы, уый хуызæн фæзыны йæхимæ, уымæн æмæ йæ цыд цæмæйдæр уыцы Малхазы цыды хуызæн рауайы. Æцæг æм лæдзæг нæ вæййы.

Ныр æй чызджытæ зыдтой, зыдтой йæ – фæхъусы сæм. Фæлæ сæм алы ‘хсæв афтæ феппары йæхи, уый хæйрæг цæмæй уыды-сты!

Уыцы æхсæвы фæстæ-иу сæм рахызти, цæхæрадонæй-иу кæртмæ рахызти, æмæ йæм хыл нал скодтой. Æцæг ыл цин дæр манæ-манæ никуы бакодтой. Æмæ-иу сæм рахизид, уадз æмæ йыл ма бацин кæнæнт! Фæлæ уæд заргæ нал фæкæнынц – куыд зарой кæйдæр æнæзонгæ лæппуйы цур! Æмæ æнæуи аныхæстæ кæнын дæр хорз у – уыцы дзæбæх æфснайд кæрты слæуу уыцы урс-урсид чызджытимæ æмæ ныхæстæ кæн! Фæлæ уый ныхæстæ кæнынмæ нæ бацæуы, уый хъусынмæ бацæуы. Уæддæр нæгъ-нæгъ, æмæ та йыл ахæцын байдайынц цыдæр фыдбылызтæ. Æмæ та ахæцы каудуарыл.

Иухатт та сæм куы бахызт, æмæ та сæ зарын куы фæуагътой æмæ та кæртмæ куы ‘руадысты уыцы хъæдын асиныл, уæд сæ иу афтæ зæгъы чызджытæн – хыл æм нæ кодта, фæлæ хъазгæйæ дæр нæ дзырдта:

– Гъеныр ма искуы куы ‘рбацæуай ууылты, уæд уæлæ дуарæй уынгмæ ныхъхъæр кæндзынæн: фæдис, мæнæ чидæр Потапчы хъæдур фæтыдта!

– Æмæ йын йæ настæ фæхаста! Уый та ма йæм æз бафтаудзынæн, – загъта иннæ чызг дæр. Стæй фæйна-фæйна цыбыр худты бакодтой æмæ та ныхасыл йæхимæ ахæцыд фыццаг чызг:

– Стæй дыл куы ныттымбыл уой уæ хъæубæстæ усæй-лæгæй æмæ дæ схуыстытæгæнгæ куы айсой сæ разæй! – Æмæ та бахудтысты, æмæ сæ бахудтыл зынди – хъыг сын нæ уыди, семæ кæй лæууыд, уый.

Æнæуи сын тæригъæд кодта: дзæнæты цъиутау бон-изæрмæ дæр дыууæйæ, æхсæв-бонмæ дæр дыууæйæ. Афтиагмæ сæм кæд исчи æрбауайы, уæд искæй фенынц. Фæлæ хосмæ чи ‘рбауайа, уый цас хъуамæ афæстиат уа! Афтамæй исты хъуæгтæ дæр куыд нæ æййафдзысты! Æмæ цæрæнбонты ам чи цæры, уыдон куы нæ фæразынц æнæ кæрæдзи цæрын, уæд уыдонæн æнцон у! Макæмæ уайгæ бакæ, макæмæй мацы кургæ рака! Æмæ-иу уæд та уымæн куы зæгъиккой, Сосабийæн, истæуыл куы батыхсынц, уæд. Фæлæ сæрхызт сты, тынг сæрхызт сты.

Уæддæр-иу хъуыдытæ кодта: ныр сын иу изæр куы уа, уæд исты бадæтт, куыд кæниккой, цымæ? Зæгъæм, иу цыхт истæм батух, картафтæ истæй мидæг æркæн, кæрдотæ... Фæлæ сæ куыд мадæй ракурдзæн, куыд сæ уыдонмæ бадардзæн! Æмæ та-иу уæд йæхимидæг хъуыр-хъуыр систа сæ ахуыргæнæг сылгоймæгтыл – уæдæ сæ иу афтæ куыд нæ зæгъы – алæма! Иннæ устыты цы фæзмынц! Иннæ устытæй сæ бирæтæ зонгæ дæр нæ кæнынц. Фæлæ сæ уыдон дæр нæ зонынц ардыгæй ардæм?! Афтиаг æмæ скъола фæрсæй-фæрстæм куы сты!

Уыцы изæр дæр та сæм бахызти кæртмæ. Алæуыдысты кæрты астæу, аныхæстæ кодтой æмæ сæм уæд куы бадзурид Сосаби:

– Ныр уæ кæд исты фæхъæуы æмæ уæ ныфс нæ бахæссут искæй дуар бахойынмæ?

– Мах ныфсджын стæм, – загъта чызджытæй иу, æвæццæгæн, афтиаджы чи куыста, уый уыдаид – афтæ фæкасти Сосабимæ.

– Мах тыхджын стæм, – загъта иннæ чызг дæр. – Мах цы сфæнд кæнæм, уый нын сырæзы.

Æмæ цæхгæр ныззылди чызгмæ Сосаби – æмæ уыдон зарæджы ныхæстæ куы сты! Уартæ Уанати Къанауи зарæджы ныхæстæ. Уæдæ фæкæнынц уыцы зарæг дæр, фæкæнынц! Стæй ма æндæр зарджытæ дæр фæкæнынц, ныр сæ уый нукуы фехъуыста, уый тыххæй нæ фæкæнынц æндæр зарджытæ!

Фæлæ уыдæтты кой не скодта.

– Ныр уын, цымæ, лæг истытæ куы ‘рбадавид, афтæ хæссынмæ рог чи уа, ахæм истытæ, уæд куыд уайд?

– Хæссынмæ рог чи уа, хæрынмæ адджын, ахæм хæринæгтæиу, дард фæндагыл чи цыд, уыдонæн кодтой. Фæлæ мах къæсæрæй æддæмæ нæ хизæм æмæ цы фæкæндзыстæм уыцы хæринæгтæ? – бахудти чызджытæй иу. Фæлæ, иннæ цымæ цыма цыдæр ранымай-банымай кодта, уыйау алæууыд, алæууыд, стæй бахудти уый дæр.

– Дзæбæх истытæ куы ‘рбадæттид, цы лæгæй зæгъыс, уый, уæд æвзæр нæ уайд.

Уый æрæджы уыди, уыцы изæр, хæрз æрæджы. Дзæбæх хъæлдзæгæй фæхицæн сты æмæ фæндтæ кодта Сосаби. Фыццаг уал сын кæрдотæ бадавдзæн. Сæ зымæгон кæрдойыл схиздзæн æмæ йын йе стæвдтæй æртондзæн. Мад æй зонгæ дæр нæ бакæндзæн. Стæй та æндæр истытæ – картæфтæ, цыхт. Нымад куы нæ сты йæ цыхтытæ мадæн! Сæ нæмттæ дæр сын базондзæн, кæрæдзийæ хицæн кæнын дæр сæ райдайдзæн. Кæннæуæд сæ макæй ном зонгæ кæн, ма сын сæ иуы се ‘ннæмæй хицæн кæн, афтæмæй æнцон у семæ лæууын æмæ семæ ныхас кæнын? Стæй фæуæндондæр уыдзысты кæрæдзимæ – уый чызджытæм, чызджытæ уымæ, уæд сæм бахатæн дæр уыдзæн. Афтæ сæм бахатдзæн иу изæр, æмæ йын куыд азарой, уыцы зарæг ын куыд акæной, уымæн æй куыд акæной! Æмæ-иу йæ зардæ цины гыбар-гыбур ныккодта йæ риуы. Æмæ уал сын уыцы æнцойбон кæрдотæ бахастайд хъуамæ. Бонрæфты сæ æртыдтаид æмæ сæ, уынгæй цæхæрадоны ‘хсæн цы сис и, ууыл сæвæрдтаид, стæй сæ изæры райстаид.

Фæлæ нал æрцыд уыцы изæр. Уыцы дзæбæх изæр. Нал æрцыди,

Арабимæ æфсадмæ æрсидтысты, скъолайы хæдзарады хицаумæ, æцæг æрсидт нæ уыди, мæнæ, раздæр чи ваййы æфсады, уыдонмæ ма куы фæдзырдтытæ кæнынц, уый фæстæ: кæд сæ

исты ферох и, уæд сын æй сæ зæрдыл æрлæууын кæной. Стæй нæуæг хæцæнгарз дæр куыд нæ фæзыны, æмæ сын уыдон дæр ацæмæдтытæ кæной. Хъуамæ дзы дыууæ майы фæуыдаид. Афтамæй скъолайы сугтæ – нырма хъæды. Ныр сæ хъуамæ Араби искæй бæрны бакодтаид, æмæ Сосабийы хал схауди. Хъуамæ ацыдаиккой хъæдмæ, сугты цæгъдтытæ цал уыдысты, уый дæр банымадтаиккой, кæцы рæтты сты, уый дæр федтаиккой. Стæй сын колхоз уæрдæттæ куы радтаид, уæд, кæмыты сты, уый куыд зоной æмæ сæ æнæракæ-бакæйæ куыд ласой. Æмæ ацыдысты. Колхоз сын бæхуæрдон æрбарвыста æмæ ацыдысты. Директор дæр ацыди, Араби дæр, Сосаби дæр. Иннæ ахуыргæнджытæй дæр ма абадти чидæртæ уæрдоны. Хуыцаубон уыди ‘мæ сæм сæхи аирхæфсыны зæрдæ æрцыди. Ацыдысты. Æмæ иу кæй уынджы базылди сæ уæрдон, уыдон-иу базмæлыдысты – ахуыргæнджытæ хъæдмæ фæцæуынц! Чи сын сæ размæ цы давта, чи – цы. Нуæзт дæр дзы разынди, хæрд дæр дзы бамбырд и. Цыхтæй, нартхоры кæрдзынæй, цæхджынтæй. Директор чи у, Гала, уый та кæд нæ рахаста хом картæфтæ, цæхæры, дам, сæ бакалдзыстæм. Цæхæрыфых картофæй хуызæр, дам, цы и!

Цалынмæ сугтыл зылдысты, цалынмæ сæ ранымай-банымай кодтой, уæдмæ хур дзæвгар акъул и. Иу дзæбæх æрдузы арт скодтой. Рабадтысты дзы. Сосаби дæр æрбадти. Аназа, уый йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыди. Стæй æнæуи дæр йæхи хизаг уыди нуæзтæй. Нартхоры кæрдзыны къæбæр æмæ йæм иу цыхты къæртт бафтыд æмæ уыдон æхсыдта. Иуафон географийы ахуыргæнæг чи у, Буби уый ма ныззара: «Урсдоны былыл сау фæрдыг, бирæ дзы уымæн банызтон». Уый та нуæзты хъæстæ фæуæд, уыййеддæмæ ма базара, афтамæй нæ ныллæудзæн. Зæргæ та – иууыл уыцы зарæг. Нырма йæ æндæр зарæг бакæна, афтамæй никуы федта Сосаби. «Урсцонг дæ, чызгай...» – зарыди Буби æмæ кæцæйдæр иу фахсæй здæхти фæстæмæ йæ азæлд. Æмæ уæд уыцы азæлд йемæ куы ‘рбахæссид, Саухъæды мидæг хур кæмæ нæ кæсы, уыцы мыртгæты зарæ! Ныппæр-пæр кодта уыйæппæт бæлæсты сыфтæртыл, ныззылди йæ алыварс. Сосаби кæстгæйæ аздади Бубимæ – кæд уый ныккодта уыцы зарæг? Æмæ йæ куыд хъуамæ ныккæна, цæмæй йæ зоны! Æмæ джихтæ кæнын байдыдта Сосаби. Фыццаг сыкъа куыд банызта, уый нæ бахъуыды кодта, фæлæ-иу æм стæй Гæбыцо – сæ

бæхтæрæг йæхи уырдыглæууæг акодта – сыкъа нæма ‘рбадардта, афтæ-иу æм бадаргъ кодта йæ цонг Сосаби. Ахуыргæнджытæ-иу æм гуырысхогæнæджы кæстытæ бакодтой. Куыстамоныны ахуыргæнæг чи у, Быдзитта, уый ма йæм хъазгæмхасæнты æппаргæ дæр бакодта:

– Хъæуы нуæзтæй дæм хъæды нуæзт мыдджындæр ма фæкæсæд, о Сосаби!

Сосаби йæ хъус не ‘рдардта Быдзиттайы ныхасмæ. Стæй æнæуи дæр ницæмæ дардта йæ хъус. Уый хъуыста уыцы сæуон-рæуон хъалæстæм æмæ цин кодта, уырдам дæр æм кæй æрхæццæ сты, ууыл. Æмæ йæм уæд æрцыди иу хъуыды: цымæ, ацы хъæды нæ уайд мыртгæтæ? Æмæ фæфæнд кодта – феста æмæ азила, кæд искуы фæхæст уа мыртгæйы къутæрыл, уæд дзы иу ахъаззаджы куырис æртонæ æмæ йæ изæры бадæтта чызджытæн. Фæлæ уæд Гæбыцо йæ хæдоны фæдджийыдзаг картæфтæ æркалдта лæгты раз, сæ цъæрттæ сау æвзалыйы хуызæн сау адардтой, æмæ дзы байрох и, кæдæмдæр цæуынмæ кæй хъавыди, уый. Гæбыцомæ дæр дзы лæугæ-лæууын антысти, йæ дурын ныууагъта æмæ йæ цыдæр хæйрæджытæ арт кæныныл бафтыдтой. Дæлармыдзаг пыхсытæ-иу æрбаласта, артыл-иу сæ иу калд бакодта æмæ-иу арты гуылф уæлæмæ куы фæцыд, уæд-иу гыццыл лæппуйау худæгæй бакъæцæл и, лæууын-иу нал фæрæзта æмæ-иу дзуццæджы æрбадт. Афтæ-иу бадти, цалынмæ-иу худт фæци, уæдмæ. Стæй-иу сыстад æмæ та-иу фæхуд-фæхудгæнгæ фæцæйцыд пыхсытæ ласынмæ. Сывæллон фестæди, хæрз сывæллон. Æхсæвæрафонмæ бирæ нал уыдаид, куы базмæлыдысты, уæд. Сæ фынг цы газеттыл уыд, уыдон стымбыл кодтой æмæ сæ арты баппæрстой. Стæй хуыссын кæнынмæ бавнæлдтой арт. Уæдмæ та Гæбыцо йæ дæлармыдзаг пыхсытæ æрбатеу-теу кодта. Схæцыд сыл æмæ сæ ныр артыл бафæлдаха, афтæ йыл йæ цæнгтæ стылдта Быдзитта.

– Цы ми кæныс, галиудзавд фæуай, нæ уыныс, арт хуыссын кæнæм?!

– Адон ма йыл баппарон, адон, кæддæра кæй уонг сгуылф кæнид йæ арт!

– Куыд ма йыл сæ æппарыс, кæдæм ма йыл сæ æппарыс?!

Уæддæр нæ састы Гæбыцо. Уæдæ, дам, мæ фыдæбон дзæгъæлы фæуа! Цыма сæ куы баппæрстаид артыл æмæ куы сгуылф кодтаид арт, уæд дзæгъæлы нæ фæуыдаид йæ фыдæбон.

Сосаби касты Гæбыцомæ æмæ-иу бахудти. Куы йын бауагътаиккой йæ пыхсытæ артыл æппарын, уый йæ фæндыди. Уадз æмæ сгуйпп кæной, пыхсытæ сты ‘мæ, хус пыхсытæ сты ‘мæ.

Хъæдай куы рахызтысты æмæ уæрдон быдыры над фæндагыл куы бацырд и, уæд иу фæнд фæзынди Сосабимæ: цæй æмæ уæрдонæй агæпп кæна æмæ фистæгæй ацæуа! Афтæ асæррæтт кæна цæугæ-цæуын, адонмæ йæ къух фæтила – гъæй кæнут, гъæй, сымах, уый мæт уæ ма уæд! Фæлæ та-иу нæ асæррæтт кодта цæугæ-цæуын уæрдонæй. Бадти та-иу, æмæ Буби Урсдонны былыл сау фæрдыджы зарæг куыд кодта, æмæ йын иннæтæй чидæртæ куыд хъырныдта, уымæ хъуыста.

Хъæумæ куы рахæццæ сты, уæд ма кæмæн рухс дардта йæ рудзынг, кæмæн – нал. Ахуыргæнджытæй чи куыд хæццæ кодта йæ сыхмæ, афтæ хызти уæрдонæй. Кæд сыхæгтæй искæмæй исты дзаума уыд, уæд-иу æй йемæ айста. Стæй ма дыууæйæ баззадысты уæрдоны – Сосаби æмæ Гæбыцо йæхæдæг. Æмæ уæззау улæфтытæ ныккодта Гæбыцо, дыууæйæ куы баззадысты, уæд.

– Уыцы пыхсытæ мын куыд нæуал бауагъта артыл æппарын! Фæлæууæд мын дзы, æз дæр æй кæд искуы æрæййафин!

Сосаби йæм ницы сдзырдта, цы йæм хъуамæ сдзырдтаид! Уый тыхсти – сæхимæ цæуын æй нæ фæндыд æмæ тыхсти. Æрæджиау сфæнд кодта: цæй æмæ уал мæнæ Гæбыцоимæ скъолайы кæртмæ ныццæуа, уым сугтæ кæмыты-кæмыты самайдзысты, уыцы бынæттæ сбæрæг кæна, стæй ма йæм уæддæр кæд нæ цæуа сæхимæ цæуын, уæд уал Гæбыцоимæ колхозы кæртмæ дæр ацæудзæн. Афтиаджы фæрсты куы фæцæйцыдысты, уæд æнæнхъæлæджы Гæбыцойы цонгыл фæхæцыд.

– Ам-ма фæуром!

– Цæмæ? – бафарста Гæбыцо.

– Фæуром-ма, фæуром!

Гæбыцо баурæдта. Сосаби ахызти уæрдонæй æмæ аздæхт Гæбыцомæ.

– Рахиз-ма!

– Цæмæ?

– Рахиз-ма, рахиз!

Гæбыцо бозитæ уæрдоны фарсы къæбæлыл æртыхта æмæ æрхызти.

– Цом-ма мемæ!

– Кæдæм?

– Цома-ма, цом!

Сосаби хъазуаты цыдæй цыди, æмæ Гæбыцо бацыбæл и – кæдæм лæгæрда! Ахæм лæгæрстытæ-йедтæм æмхиц куы нæ у, йæ алы къахдзæф дæр баргæ куы кæны. Каудуар бакодта, бахызти мидæмæ æмæ фæстæмæ фæкаст Гæбыцомæ – Гæбыцо цæмæй зоны, ам каудуар и цы дзы и, уыдæттæн! Цæмæй зоны, æмæ Сосаби уыцы каудуарыл кæй бахизы мæйдар уа, мæйрухс уа æмæ уартæ афтиаджы тыргъæй уыцы урс чызджытæ дунейæн диссаджы зарæг кæй фæкæнынц, æмæ сæм уый кæй фæхъусы! Уыдæттæн мур дæр ницы зоны Гæбыцо. Стæй æнæуи дæр цы зоны Гæбыцо!

Уæдмæ бахæццæ и Сосаби, кæм фæлæууы, уырдаæм, æмæ æрлæууыд. Йæ фарсмæ æрлæууыд Гæбыцо дæр. Куы æрлæууыд, уæд иу-гыццыл асым-сым кодта, стæй бафарста:

– Ай афтиаг нæу?

– Гъо, – загъта ныллæг хъалæсæй Сосаби, йæхæдæг йæ цæстытæ ныццавта тыргъмæ – кæм уой æмæ цæмæннæ зарой! Æмæ ныр куы нæ рахизой тыргъмæ æмæ куы нæ разарой, уæд афтæмæй куыд здæхдзæн фæстæмæ? Ноджы ай дæр æрбакодта йемæ, а Гæбыцо у, цы у, æмæ уый та цы зæгъдзæн! Æмæ тыхсын райдыдта. Æмæ-иу тыхсгæ алыхатт дæр кодта, ам-иу куы ‘рлæууыд, уæд. Фæлæ ныр цыдæр æнæрхъæц тыхстæй тыхсти. Æмæ куы нæ рацæуой, уæд сæм хойгæ бакæндзæн – рацæут æмæ азарут?! Куыд сæм бахойдзæн, афтæ хойæнтæ сæм и?! Æмæ уæдæ куыд здæхдзæн афтæмæй? Стæй а Гæбыцо афтæ нæ зæгъдзæн...

– Исты хос дæ хъæуы? – фæрсы йæ ноджыдæр Гæбыцо.

Сосаби тыргъмæ ныдздицц и. Гæбыцойы ныхæстæ йæм нæ бахъарыдысты æмæ та йæ нæуæгæй бафарста Гæбыцо:

– Исты хос дæ хъæуы, зæгъын?

Æмæ йæм фæкъæпп кодта Сосаби.

– Цæй хос мæ хъæуы! Цæмæ мæ хъæуы хос?!

– Уæдæ?

– Цы, уæдæ?

– Цæмæ ‘рбацыдтæ уæдæ?

Æмæ тыргъæй йæ цæстытæ нæ фæиртæста, афтæмæй загъта:

– Дыууæ чызджы цæры ам. Сæ иу Потапичы бæсты кусы. Иннæ та йæ хо у.

– Ёмæ?

– Цы, æмæ?

– Цы, цы, мах дæр дыууæ куыд уæм, афтæ нæ зæгъыс?

– Цæмæн зæгъын афтæ – цæмæ хъуамæ уæм мах дæр дыууæ?

– Уыдон дыууæ сты, æмæ мах дæр хъуамæ дыууæ ма уæм?

Сосабийы къух хъилæй аззад, æвæццæгæн æй ныры хуызæн никуыма æрфæндыд искæй уадул ныкккъæрцц кæнын, тынг ныкккъæрцц кæнын, тынг, йæ къæрцц далаæ бæлæсты бынмæ куыд фæцæуа, афтæ. Ёмæ ма йæ къух хъил уыд, афтæмæй бадзырдта Гæбыцомæ:

– Гъей, лæппу, ахæм æнæхафт ныхæстæ дæ куыд нæ хауа, афтæ бакæн. Уый дын дыууæ æмæ æртæ.

Гæбыцо уый æнхъæл нæ уыд, æмæ йæм ацы сабыр Сосаби ахæм дзыхæй сдзурдзæн. Бакаст æм, йæхи йæм фæгæмæл кодта.

– Фæлæуу-ма, фæлæуу, уæдæ мæ дæ сыдзыл цæмæ ‘рбалас-тай сыфцæй ласæгау?!

– Уый дын сыфцæй ласæгау æмæ уæрдæхæй ласæгау! Уыдон заргæ кæнынц, заргæ! Уыдон афтæ зарынц æмæ... – Уым цыма йе ‘взагыл фæхæцыд, уый лæуд фæкодта йæ ныхасæй – цæмæн ын загъта, заргæ кæнынц, уый? Цæмæн ын загъта, дыууæ сты, уый?! Цæмæ йæ æрбакодта, йæхæдæг дæр æнæсхъæрæй кæдæм æрбацæуы, уырдаæм?! Цæмæн ын скодта, йæхицæн дæр сусæг кæй кæны, уыцы зарæджы кой?! Ныр ма цы ми бакæна? Акæна йæ, йæ цонгыл ын ныххæца æмæ йæ кой – йæ хъæр куыд никуыуал уой ам, афтæ йын бакæна!

Раст уыцы цæстыфæныкъуылд фегом и, цæргæ кæм кодтой чызджытæ, уыцы хатæны дуар, æмæ уыцы урс-урсидæй фæд-фæдыл тыргъы балæууыдысты сæ дыууæ дæр. Сосаби сæ куы ауыдта, уæд йæ зæрдæ ныггуыпп-гуыпп кодта, афтæ ныггуыпп-гуыпп кодта æмæ, зæрдæ афтæ тынг гуыпп-гуыпп кæны, уый йæ никуы бауырныдтаид. Тыхсти – йæ зæрдæ афтæ куы гуыпп-гуыпп кæна, уæд æй хъусын нæ бауадздзæн. Йæ къухтыл уалæмæ схæцыд, цыма кæмдæр йæ сæрмæ бæласы къалиу уыд, æмæ уый ацахсынмæ хъавыд, уый хуызæн. Уæд æрцыди йæ хъустыл уыцы зонгæ тарст хъæлæс – тыргъæй ратахтысты уыцы дыууæ дзырды:

– Чи дæ?!

Ёмæ йæм афтæ фæзынд, цыма сæ ацы хатт æрмæст хъусгæ нæ фæкодта, фæлæ сæ уынгæ дæр акодта – цыма судзгæ ра-

цæйтахтысты дыууæ джиго цæиуау, сæ судзгæ базыртæ æнæхъуаджы тылд кодтой, афтæмæй. Уæддæр йæхиуыл фæхæцыд Сосаби, дзæбæх сæм бадзырдта хъæрæй:

– Æз дæн, æз, æмæ иунæг нæ дæн, æмбал мын ис. Æмæ тæрсгæ ма кæнут. Уартæ хъæды ацыдыстæм. Уым арт скодтам, хъæды. Ахæм арт скодтам, æмæ-иу йæ гуылф уалæ арвыл сæмбæлд. Æмæ мæм уырдаæм дæр, уым арты фарсмæ бадтæн, афтæмæй байхъуысти уæ зарын. Афтæ мæм байхъуысти, цыма мæ тæккæ раз зарыдыстут. Цыма-иу уæ уынгæ дæр акодтон – куы-иу артæн йæ ацы фарс фестæдыстут, куы йæ фаллаг фарс æмæ-иу уын фæтарстæн, арт уæ искауыл куы багуылф кæна. – Æмæ та фæлæууыди Сосаби. Æмæ куыддæр фæлæууыди, афтæ йæм байхъуыст Гæбыцойы асæст хъæлæс:

– Афтиаджы цы спыртт вæййы, уый зоныс? Сыгъдæг, куыд-дæриддæр цæссыг уа, афтæ сынгъдæг, гъе. Уымæй нын фæйнаæ куы адариккой!

Сосаби йæм сонт зылд фæкодта.

– Сыгъдæгæй нæ, – йæ къухыл исты амонæджы хæст скодта Гæбыцо. – Агуывзæйæн йе ‘рдæг хъуамæ спыртт уа, йе ‘рдæг та дон – афтæмæй.

– Спыртт дарæг мауал уæд дæ хæдзарæй, куы ма мæ ныууадзай, уæд!

Æмæ ныр та Гæбыцо ныккодта сонт зылд Сосабимæ.

– Дæуæн та къуымæл дарæг мауал уæд дæ хæдзарæй, кæд æнцон у, уæд!

Æмæ та йæ сæрыл схæцыди Сосаби.

– Ауылты æрцæйцыдыстæм æмæ фæурæдтам. Иннæтæ ахызтысты, мах ма дыууæйæ баззадыстæм мæнæ Гæбыцоимæ.

Чызджытæ йæ базыдтой. Куыд нæ йæ базыдтой! Уый у, уыцы ахуыргæнæг у. Фæлæ цытæ дзуры? Цæй хъæд æмæ цæй арты кой кæны?! Стæй йæ хъæлæс дæр цы хуызæттæ ныцци! Цыма йын дзы мидæгæй змис ныббадти! Ноджы, дам, иунæг нæ дæн. Уæд æй æмбал та цæмæн бахъуыди!

Æмæ уæд райхъуысти тыргъæй:

– Æмæ уæм исчи афтæ бахатыд, хъæдæй куы ‘рцæйцæуат æмæ иннæтæ куы ахизой, сымах ма дыууæйæ куы баззайат, уæд-иу уæ уæрдон нæ рудзынджы раз фæуромут æмæ-иу нæм фездæхут?!

Сосаби фæчъуыдзых и, цы ма загътаид, уый нал зыдта. Стæй

ма дзы исты зæгъын хъуыди, æви дзы ницуал хъуыди зæгъын, уый дæр нал ахста йæ зонд. Иу фæнд æм фæзынд: йæ цонгыл фæхæца Гæбыцойæн æмæ федде уой ардыгæй сæ дыууæ дæр. Фæлæ уый бæсты йæ разы уыцы каудуарыл куы ахæцид æмæ кæртмæ куы ахизид. Уайтагъд йæ фæдыл ахызт кæртмæ Гæбыц дæр æмæ йæ фарсмæ æрлæууыд.

– Æмæ æз... æмæ мах... æмæ ныр... – йе ‘взаг йæ коммæ нал касти Сосабийæн, афтæмæй йæ ныры хуызæн дзурын никуы фæндыд нырма. Хизгæ дæр уымæн бакодта кæртмæ, æвæццæгæн, æндæр дзы цæмæ хызти! Цыма бирæ цыдæртæ уыди йæ зæрдæйы зæгъын, ахъаззаджы цыдæртæ. Фæлæ цы уыдысты уыцы цыдæртæ, уый нал ахста йæ зонд, æмæ сæ афтæмæй куыд загътаид!

Гæбыц йыл йæ цæстытæ арахæсс-бахæсс кодта, стæй йыл иуварс ахæцыд.

– Æмæ дæхи цы нысхæлбетт кодтай? Мах уын цъæмæлтæ стæм! Æви нæ уæ хуымы кæрон ссардтат?

Сосабийы маст рæхсидынæн ма уыцы ныхæстæ хъуыдысты. Йæ цонгыл ын æрхæцыд, æрриуыгъта йын йæ цонг. Дзурын ницы сфæрæзта уымæ дæр æмæ йын Гæбыц дæр æрриуыгъта йæ кълх.

– Мæхи бар мæ уадз! – чызджытæм скасти, исдуг сæм суцца каст кодта, стæй сæм бахуынымæл и. – Уæдæмæ ма уым уæ иугай гæккытыл ма лæуут кæсагластау, фæрисдзысты уæ гæккытæ, фæлтау ма уæ базыртæ сцæгъдут æмæ ардæм рапæрпæр кæнут. Ам уыл мах комытæф куы сæмбæла, уæд уæм зарын нæ, фæлæ кафын дæр æрцæудзæни.

Мæй хъæуы сæрты батылд æмæ агъуысты аууон кæртыл рафæлдæхт. Уæддæр ма чызджыты сæ урс уæладарæсы цæст дзæбæх æвзарста æмæ Сосаби федта, сæ дыууæ дæр сæ сæртæ фæйнæрдæм куыд æнкъуыстой, уый. Уæззау æнкъуыст сæ кодтой, æмæ бамбæрста Сосаби, уый нæ амыдта, уымæй ахъазгадæр чи уыди, бирæ ахъаззагдæр чи уыди, ахæм цыдæр амыдта, сæ сæртæ афтæ кæй æнкъуыстой, уый. Æмæ йе уæны цыдæр тас бадти уыцы æнкъуыстæй.

Гæбыц нæ уыдта, чызджытæ сæ сæртæ кæй æнкъуыстой, уый. Кæд æй уыдта, уæддæр æм йæ хъус не ‘рдардта. Йæ мидбынаты æрзылди æмæ йе ‘ргом Сосабийы ‘рдæм куы фæци, уæд йл йæхи сцагъта:

– Гъомæ, кæд йе ныхас нæ уыдтæ семæ, йе æндæр, уæд мæ

кæдæм ластай?! Дыууæ, дам, сты, дæ зæрдæ-мæ зæрдæйы, дыууæ сты æмæ сæм иунæгæй уымæн нæ цæуы. Иунæгæй дыууæ чызгмæ чи цæуы!

– Чи дын загъта – дыууæ сты? – Цыма йæ хъæлæс фегом, уый хъæр скодта Сосаби.

– Ды, ‘ндæр чи!

– Æмæ дын æз афтæ дыууæ загътон?!

– Æмæ йын æз цы зонын, чердыгон дыууæ мын загътай, уымæн!

Æмæ та азылди тыргъырдам Сосаби.

– Ма йæм хъусут, уæ хорзæхæй, йæ нуæзт ыл æртæфсти. Уым банызта, хъæды. Æз дæр дзы банызтон. Цы дзуры, уый йæхæдæг дæр нæ зоны.

Æмæ йæм цæхгæр ныззылд Гæбыцо.

– Уыдон та дын цы хуызæн диттой ныхæстæ сты?! Дæ ныхæстæ æууилгæ кæн, кæннæуæд дæ уæлæ уыцы къæцæлын чындытæ мæ бынæй къæхдзысты, уый зон. Ахуыргæнæг дæ, уымæ дын нæ фæкæсдзынæн. Акæсæд ма йæм исчи – мæрдты финагенты хуызæн!

– Гæбыцо?! – Йæ тæрттæм ын февнæлдта Сосаби.

– Ма ‘внал, уый дын Гæбыцо æмæ Мæбыцо! – йæ къухтæ йын æркъуырдатæ Гæбыцо. – Кæдæм мæ ластай дæ сыдзыл, ам дæ куыдзыхъуыдыгæнæг куы нæ и, уæд?! – загъта хъæрæй, стæй ныззылд æмæ гом каудуарыл цæхæрадоны бамидæг.

Сосаби гуыбырæй баззад.

5

Боныгон уæды йеддæмæ никуы уыд Потапичы цæхæрадоны Сосаби. Изæрыгæтты дзы бирæ хæттыты уыди. Фæлæ-иу куы æгæр рухс уыди, куы – æгæр талынг, æмæ-иу æм цæхæрадон куы стырдæр касти, куы – гыццылдæр. Ныр æй федта ‘мæ гыццыл уыди, уæдæ цы уыди. Уыдоны цæхæрадонæн кæд йæ цыппæрæм хайы йас уыдаид, уæд хорз. Йæ дуæрттæ дæр гыццылтæ уыдысты, гыццыл каудуæрттæ. Æнæуи каудуар уисæй быд ваййы, фæлæ уыдон уисæй быд нæ уыдысты, фæйнæджы гæппæлтæй конд уыдысты уыдон. Потапич сæ йæхæдæг скодта. Сæ иу кæртмæ арæзт уыд, иннæ та – уынгмæ. Ныр дæр ууылты æрбацыдысты Ногиимæ, уынгмæ арæзт чи уыди агъуысты къуларæбын, ууылты.

Знон сæм æмбырд уыд скьолайы – Октябры бæрæгбон æрбавахс, хъуамæ йыл цæттæйæ сæмбæлой. Æмæ куы фæци æмбырд, уæд æм, йæ саджил лæдзæг йæ дæларммæ арæзт, афтæмæй йæхи æрбайста Ноги. Мидæгæй куы вæййы, уæд уыцы лæдзæджы ‘нцæйтты фæцæуы, иннæ чи у, цыбыр къадзони лæдзæг, уый уартæ йе стьолы рæбын къулыл бахъил кæны, æмæ уым фæлæууы хъилæй.

– Райсом дæ иу-дыууæ сахаты нæ равдæлдзæн? – дзуры Сосабимæ.

Сосаби бадгæ кодта, йæ къухты цыдæр газет айтыгъта фæйнардæм æмæ дзы цыдæр касти. Йæ сæрыл схæцыд.

– Цы кæны?

– Кæнгæ та цы кæны, фæлæ, дæ кæд æвдæлы, уæд дæлæ Потапичы хъæдур ратониккам, кæннæуæд схус и, æмæ йыл афтæмæй къæвда куы ‘рцæуа, уæд доньы къусы сæфт фæкæндзæн магуыр лæджы фыдæбон.

Сосабийæн йæ зæрдæ базмæлыд Потапичы хъæдурты коймæ, цыдæр риссаг змæлд бакодта йæ зæрдæ. Сыстын æй хъуыд, уый æмбæрста – уæдæ Ноги лæугæ кæна йæ уæлхъус, æмæ уый та бадгæ кæна æмæ йæм бадгæйæ дзура уæлæмæ! Фæлæ, куынае сфæраза стын, уымæй фæтарст æмæ не схæцыд йæхиуыл. Ногимæ, æвæццæгæн, афтæ фæкаст – йæ ныхас ын нæ бамбæрста, æмæ йæм багуыбыр, афтæмæй дзуры:

– Уый хуызæн хус кæрддзæмыл иунæг æртах сæмбæлæд, æндæр æй нæ хъæуы, фегом уыздæн æмæ йæ мидæг цалдæрiddæр гагайы хъæстæ ис – зæххы балæудзысты.

– Равдæлдзæн мæ, куыд нæ мæ равдæлдзæн, – дзуры Сосаби цыдæр хъæццыц хъæлæсæй, æмæ йæ хъуыры фæцæйбадти йæ ныхас: Гæр æмæ ма цы цæсгомæй бацæудзæн уыцы цæхæрадонмæ, цы цæсгомæй ма дзы æрлæудзæн?! Æмæ йæ стæй исчи куы фена чызджытæй, уæд зæхх нæ аскъуыйдзæн, æмæ уыцы скъуыды нæ аирвæздзæн!

– Нæ, Сосаби, тыхбегара дын нæ кæнын, кæд дæ не ‘вдæлы, уæд æндæр искæмæн зæгъдзынæн. Æнæуи дæумæ хорз цæстæй касы, æмæ йын йæ хъæдур иумæ артыдтам, уый куы базона, уæд ын æхсызгон уыздæн.

Сосабийæн йæ зæрдæ æрбауынгæг уыцы ныхæстæй – æцæг æхсызгон уыздæн Потапичæн. Зæрдийæ йыл у. Йæхиуыл схæцыд Сосаби.

– Нæгъы, æвдæлы мæ, куыд нæ мæ ‘вдæлы!

– Уæдæ-иу райсом ардæм рацу, стæй ардыгæй иумæ ацæу-дзыстæм.

Ныр тыдтой хъæдур. Ноги та ам дæр иу лæдзæджы ‘нцой архайдта. Йе ‘ннæ лæдзæг уартæ дуарбахизæны бахъил кодта æмбондыл, иннæ лæдзæг чи у, саджил, уый йæ дæларммæ сбыцæу кодта æмæ цыма дыууæ къыхыл лæууыд, уый æвнæлд кодта хъæдуртæм йæ дыууæ къухæй. Æмæ та-иу Сосаби уый бедра дæр систа æмæ-иу сæ йæхи бедраимæ рог-рог фæцæйдафта уалæ тыргъы кæронмæ. Потапич сæ йæхæдæг дæр уым фæкæны, тыргъы дæллаг кæрон. Æмæ, бæргæ, куы ничи ракæсид чызджытæй, фæлæ сæ исчи куы рахæца дуарыл, уæд хæрхæмбæлд нæ фæуыдзысты æмæ йæ цæсгом нæ ныггуыпп кæндзæн йæ уæлæ! Уæдæ ма исчи афтæтæ бакæндзæн йæхицæн! Дæхæдæг дæр цæуын кæдæм нæ уæндай, уырæм искæй æнæхсæсты баласай дæ фæдыл! Науæд кæдæм тъыста йæхи уыцы сугты хъуыддаджы, æндæр дзы ничи уыд?! Фæлæ, æфсæрмай сæфт у, кæмæй фæзæгъынц, уый у, гъе, Сосаби! Уæд куы нæ сразы уыдаид, æмæ уыцы бæрн йæхимæ куы нæ райстаид, уæд ыл ныр афтæ сыгъд æмæ уырыдæй цæуиккой ацы бонтæ! Нуæзтыл та йæ цы хайрæджытæ бафтыдтой! Зонгæ дæр-иу æй куы нæуал бакодта, йæ къух та-иу сыкъамæ куыд бадаргъ и, уый. Æмæ йын уый аххостæ уыдысты! Хъæды тарфмæ йæм кæй бахæццæ, уый аххостæ, гъе! Уыйæппæт бæласы къалиутыл-иу куы æрзылди æмдзæгъдгæнгæ! Йæ зæрдæ цыма фæлдæхгæ фæкодта иннæрдæм. Æмæ йæм кæй зæрдæ фæлæудзæн!

Ныр-иу дуаргæронæй куы раирвæзти æмæ-иу, сæхæдæг цы хъæдын асиныл æруадысты кæрæдзи фæдыл уыцы урс-урсид зæнгтæй, ууыл куы æрцæйуади, уæд-иу сулæфыд. Стæй ма-иу картæй дæр иу каст фæкодта фæстæмæ æмæ-иу цæхæрадонны смидæг.

– Цин та кæндзæни, куы сæ згъала, уæд, – дзуры, цыма йæхицæн дзуры, афтæ Ноги, йæхæдæг йæ дыууæ стыр къухæй ратоны уыцы даргъ хъæдуры кæрддзæмтæ, бедрамæ сæ ныппары, æмæ сæ хус дзæгъ-дзæгъ ссæуы. – Баддзæни та изæрыгæтты тыргъы æмæ та сæ згъалдзæни. Цæст нал уындзæн, уæддæр ма згъалдзæн. Æмæ куыд фæзæгъы, уый зоныс? Дæ зæрдæйы дадзинтæ, дам, базмæлыдысты, дунейы мидæг, дам, сын хъæдуртæ згъалынай хуыздæр хос нæй. Æмæ афтæ у. Уыцы

иугæндзон сабыр æвнæлд, уыцы хус кæрддзæмты хыбар-хы-
 бур, цыма дын сусæгæй истытæ дзурынц, стæй куы фегом уа
 кæрддзæм, æмæ дзы уыцы сыгъдæг гагата куы рагæппытæ
 кæной – уыцы æхсызгон куыд нæ уа хъуамæ хос зæрдæйæн!
 Ныр æз дæр æрбадын байдайын не ‘фсины фарсмæ, æмæ мæм
 æнæууæнкгæнæджы кæстытæ байдайы, ома, ай та цы кодта!
 Æмæ мын бирæ фенцондæр ваййы.

Хъуыста Сосаби Ногийы ныхæстæм æмæ йæм æрцыди, тынг
 æм æрцыди: ныр искуы иу хибар ран бабад иу стыр хъæдурты
 рæдзæгъдыл æмæ згъалынтæ байдай, байдай, æмæ цалынмæ
 згъæлд фæуа рæдзæгъд, уæдмæ змæлгæ дæр ма фæкæ дæ бы-
 натай. Уæд, чи зоны, фæсæттид уымæн дæр йæ зæрдæйы да-
 дзинты дудын. Кæд уыдонæн фæсæтты – Потапичæн фæсæтты,
 Ногийæн фæсæтты, уæд уымæн цæмæннæ фæсæттид?

– Акæс-ма, гъа, кæддæра сæндон нæу! – дзуры хъæрæй Ноги,
 хъæрæй уымæн дзуры æмæ цин кæны, – фæзил-ма, мæ гæды-
 ныхасы тыххæй æгас хъæуы цæхæрадаеттыл, кæддæра ма ис-
 куы ахæм хъæдуры æрзад фенис! – Уым аздæхти Сосабимæ
 Ноги. – Уæле ма цъæхтæ и хъилтыл, æмæ уал уыдон уадз. Уыдон
 йæхæдæг æртондзæн. Чи зоны, æмæ сæ афтæмæй дæр æртона,
 цъæххæй. Уый уыцы цъæхтæй иу хæринаг скæны, – уæ дæ
 артыбындар макуы фæуай Потапич! Афтæ сæ æдцъар бауæ-
 ларт кæны, стæй ныр фыцынхъус сты, уæд сыл нас скæрды –
 настан дæр сæ цъæхтæй. Стæй йыл хъацæнтæ ныккæны, æмæ
 хъацæнтæ чи нæ ныккæны йæ хæринагыл, фæлæ ууыл иу фи-
 дыд скæнынц, иу – дæ уырзтæ йемæ куы ахæрай, уымæй
 стæрсдзынæ.

Иу-цалдæр бедрайы куы сдавта тыргъмæ Сосаби, уæд дыу-
 уæ чызгæй иу æруади асиныл, йæ къухы къаннæг тасмачъи
 къæрта. Сосаби йæ куы ауыдта, æмæ, уыдонмæ цæуы, уый куы
 базыдта, уæд йæ бынаты сæрзилæдждын фысы зылд æркод-
 та. Ногимæ бакаст. Йæ сæры смидæг: исты ‘фсон акæна æмæ
 федде уа цæхæрадонæй, фæлæ куыд федде уыдзынæ! Æмæ
 сагъдауæй баззад. Уæдмæ чызг каудуарыл рахæцыд, бахызт
 цæхæрдонмæ. Хæстæг сæм балæууыд.

– Мæ зæрды уæм фæкæсын и, кæд уын фæндон уыдзæни,
 уæд, – загъта чызг.

– Хуыцауы зæрдыл дзæбæхæй лæуу, – дзуры йæм хъæрæй
 Ноги. – Фæлæ дæ кæд не ‘вдæлы, афтæмæй тыхсын кæныс дæхи.

– Ёвдæлы мæ, – загъта чызг. Ёндæр ницы загъта. Йæ бедра йæ разы æрæвæрдта æмæ йæ урс къухтæй сæвнæлдта хъæдуртæм.

Сосаби ницæмæуал арæхсти. Хъæдуртæ йæ къухтæй хаудысты, сæ фæстæ-иу ныггуыбыр кодта æмæ-иу гуыбырæй баззæди, – йæ къухтæ-иу сыл нал хæст кодтой, стæй-иу æй, слæууа ма, уый дæр нал фæндыд. Кæдæм цыди, кæдæм мæрдтыхай кодта, йæ фæсонæрхæджы дæр куынаæ уыди, фæздæха сæм, уый?! Иннæ ахæм – уый, Гæбыцо у, цы мæрдты уæнгæл у! Кæдæм сæм æй ласта, цæмæ сæм æй ласта! Ёмæ, дам, лæг йæхи амардта! Гъеныр топп ныццæв дæ ныхыл, уæд хорз нæ уайд?!

– Уæдæ, мæ гыццыл хо, дæхи ма бафæллайын кæн! Дæ бедра куы байдзæг уа, уæд-иу æй мæнæ Сосабийы бар бакæ, уый-иу æй сдæвдзæн тыргъмæ.

– Мæхицæн дæр ницы уыздæн, сдæвдзынæн-иу æй мæхæдæг, – загъта чызг, æмæ Сосабийы сæры базмæлыд: цымæ, сæ кæцы у? Афтиаджы сæ чи куысы, уый нæ уыздæн. Уый куыд хъуамæ уа! Куыд хъуамæ ныууадза йæ куыст æмæ ам Потапичы цæхæрадоны хъæдур тоныныл куыд хъуамæ схæца?! Стæй, уæд та исчи хосмæ ‘рбацыди, уæд æй кæм агурдзæн? Ёмæ уæд иннæ у, йæ хо, афтиаджы чи кусы, уымæн. Уый дæр халат фæдары. Цæргæ кæм кæнынц, уыцы хатæнæй афтиагмæ æнæ бауайгæ нæ вæййы, æмæ йыл хъуамæ урс халат уа ууыл дæр. Уæдæ æнæуи дарæсы куыд хъуамæ балаууа уыйæппæт хосты ‘хсæн! Фæлæ дзы, цымæ, ардæм та цæмæн рацыд йæ халаты? Рыг нæ фæкæлдзæн уыцы урс-урсид халатыл?! Куыд нæ йыл фæкæлдзæн! Хъæдурты рыг, йæ бон у, æмæ йæ хъуыры дæр нызгъæла ‘мæ йæ урс хъуыры куы нызгъæла хъæдурты рыг!

Уыцы ницы-мацы хъуыдытæ йæм цыдысты кæцæйдæр иу иннæйы фæдыл, фæлæ сæ фæлмæцгæ нæ кодта – æхсызгон дæр ма йын цыма уыд, кæй йæм цыдысты, уый. Йæхи сыл цыма ирхæфста. Намæ гæнæн и ‘мæ уый дæр зона хостæ дæттын. Цас диссаг у, уый хуызæн чызг хостæ дæттын базондзæн, уый?! Ноджы йын йæ хо куыд нæ хъуамæ бацамона истытæ! Ёмæ уæд хъуамæ ууыл дæр халат уа. Уæдæ цы хъуамæ уа ууыл дæр æндæр!

Фæндыди йæ, тынг æй фæндыди, чызгмæ куы бакæсид, фæлæ йæ ныфс нæ хаста. – уæд та йæм уый дæр æрбакаст æмæ фемдзаст сты, уæд ма стæй цы ми хъуамæ бакæна! Ёмæ йыл уыцы

сахат, сусæны тæвды улафын чи нал фæраза, ууыл уддзæф куыд æрбаулæфа, афтæ куы 'рбаулæфид: «Саугъæди муркъитæ». Сосаби лæугæйæ баззад, йæ цæстытæ æрцъынды стъ; цымæ, кæм и уыцы саухъæд, мыртгæтæм хур кæм нæ кæсы?! Уым равзæрдаид, уым, уыцы саухъæды ацы зарæг. Уыцы мыртгæты тæригъæдæй, уыцы мыртгæты къутæрты бын, адæймаджы æрмдзæф ыл нæй. Æмæ гуыргæ та уыцы мыртгæты тæригъæдæй ракодта, хур сæм кæй нæ касти, уыцы тæригъæдæй. Æмæ, цыма цæрæг нал и, хур мыртгæтæм кæм нæ каст, уыцы дунейы æмæ цыма хъæргæнæг рацыди уыцы дунейæ, цæрæг дзы кæй нал и, уый тыххæй хъæргæнæг.

Æмæ фелвæста чызг йедзаг бедра йæ къæхты бынæй æмæ уартæ кæрты астауыты фескъæфы рог-рог, æмæ йæ урс халат йæ астауы нарагыл фездыхсы – иуæрдæм дæр фездыхсы æмæ иннæрдæм дæр. Æмæ бакасти Ноги Сосабимæ – цæмæн бауагъта чызджы бедра хæссын? Цæмæннæ йын æй фелвæста йæ разæй, куы байдзаг и, уæд? Науæд ын æй йæ къухтæй цæмæннæ акъахта, куы йæ систа, уæд?! Æви цыдæр кæны ацы лæппу ацы бон? Фæрсгæ дæр æй акæнид, цы кæны, уымæй, цы афæрсын æй хъуыд! Фæлæ йæ кæйдæр чызджы цур куыд афæрса! Цæмæй зыдта Ноги, æмæ ацы чызг йæ урс-урсид хоимæ уалæ уыцы тыргъы ралæууынц æмæ иу зарæг бакæнынц, иу! Уый та сæм ардыгæй фæхъусы, Сосаби та, мæнæ ам фæлæууы, афтæмæй. Ноги нæ зоны уыдæттæ. Æмæ сæ, æниу, æрмæст Ноги у æнæзонгæ? Иу дæр сæ нæ зоны æнæхъæн хъæуы мидæг, иу. Фæлæуу, æмæ сæ, цымæ, куыд нæ базоны исчи! Ау, кæфтæй кæсæгмæ куы у сæ хъæу, уæд сæ иу изæр иу куыд нæ æрбауайы афтиаджы фæрсты? Æмæ кæд æруайы, уæд куыд нæ фехъусы уыцы зарæг? Уæдæ уымæ далæ сусхъæд бæлæсты бынмæ куы ныхъхъуыст! Æви йæ нывыконд афтæ у, уыцы зарæгæн, æмæ йæ хъуамæ æндæр мачи фехъуса ацы хъæуы мидæг? Æмæ, цымæ, ныр уыцы изæр стуртæ куы нæ 'рцæйскъæрдтаид уалæ Хуссарæй, уæд уымæ дæр нæ байхъуыстаид? Диссаг сты адæймаджы хъуыддæгтæ, стыр диссаг! Иуæрдæм акъахдзæф кæндзæн æмæ иу ран бамидæг уыдзæн, иннæрдæм акъахдзæф кæндзæн, æмæ бынтон æндæр ран балæудзæн. Уæд цас сахады уыцы иунæг къахдзæф!

Нæ, се стурты фæстæ æппын куы никуы акастаид, уæддæр уымæ фехъуыстаид. Ма йæм фехъуыстаид, уый гæнæн нæй. Куыд нæ йæм хъуамæ фехъуыстаид? Уый гæнæн куыд уыди!

Ноги æвнaлы уыцы стыр къухтæй, рaтоны армьдзaг уыцы дæргъæй-дæргъмæ кæрддзæмтæ, бедрамæ сæ баппары æмæ сæ фæстæ бакæсы, кæддæра бедрайы хуылфы абадтысты иууылдæр.

Ныр цы багуыбыр и æмæ цы авнæлдта! Лидзгæ йын кæнынц искуыдæм Потaпичы хъæдуртæ? Цæмæннæ аныхæстæ кæны чызгимæ? Цæмæннæ йæ афæрстытæ кæны истæмæйты? Гæр уæдæ æрцæуæг чызджытæ сты, æндæр хъæуккаг, æндæр коймаг, æмæ йæ истæмæйты афæрстытæ кæн! Ды хистæр дæ æмæ хистæр уымæн вайы, æмæ афæрстытæ кæна кæстæры. Фæлæ, кæд, ома, нæлгоймаг нæу, сылгоймаг у, ома æвзонг сылгоймаг æмæ, ома... Æмæ ныр сылгоймаг у, уый тыххæй йын афæрстытæ гæнæн нæй? Æмæ та бакæсы Сосаби Ногимæ. Æмæ йын цыма йæ хъуыдытæ кæстæ бакодта йæ цæсгомьыл Ноги, уыйау аздæхти чызгмæ:

– Ныр дæ цæмæй афæрсон: Потaпичы бæсты чи кусы, – уый дæ хо у, æвæццæгæн?

– Мæ хо у, – загъта чызг.

– Æмæ кæм ахуыр кодта?

– Ереваны.

– Уартæ Ереваны?

– Гъо.

– Ахуыр æрæджы фæуыдаид, нæ?

– Гъо.

– Æмæ ма искуы ахуыста амæй размæ?

– Гъо.

– Кæм?

– Районы, стыр афтиаджы.

– Æмæ ма уæд ардæм куыд фæраст и?

– Рарвыстой йæ. Афтиаджы кусæг, дам, фæрынчын æмæ уал, дам, йæ бæсты акус.

– Уæдæ хорз, – загъта ма Ноги æмæ бæрæг уыд – фæци йæ фæрстытæ. Æмæ йæм бакасти Сосаби: уæдæ уыцы дзæбæх фæрстытæ кæныс æмæ ма йæ ноджыдæр афæрс истæмæйты! Бæстæ дыл нæ баруад!

Æнæуи сæ хъæлæстæ – хъæлæс цы у, уый. Уæд заргæ куы фæкæнынц, уæд сын сæ хъæлæстæ ивгæ бачындауы? Æви сын æндæр хъæлæстæ æрзайы, зарæн хъæлæстæ, куы фæзарынц, уæд? Кæнæ, заргæ чи фæкæны, уыдонæн сæ дзурæн хъæлæстæ æндæр вайыынц, сæ зарæн хъæлæстæ та – бынтон æндæр?

Æнæуи æмхуызæттæ сты, бынтон æмхуызæттæ, хотæ сты. Æмæ уæдæ цы хъуамæ уой! Стæй, чи зоны, фаззæттæ дæр сты? Æмæ фаззæттæ æмхуызæттæ вæййынц, уæдæ алыгъуызæттæ вæййынц! Æниу, чи зоны, афтæ æмхуызæттæ не сты. Чи зоны, мæйрухсмæ фæзынынц афтæ æмхуызæттæ! Æмæ уый гæнæн куыд и, æмæ æнæуи æмхуызæттæ ма уой, æмæ сæ мæйрухс сæмхуызæттæ кæна? Нæ, уый гæнæн нæй. Дунейыл уымæй мæйрухсдæр ма уæд, уæддæр, æмхуызæттæ чи нæ уа, уыдоны ницы хуызы сæмхуызæттæ кæндзæн.

Иуафон йæ къух, хъæдуртæм куыд сæвнæлдта, афтæ хъилæй аздад: фæлæуу-фæлæуу, æмæ, уæдæ, Потапич куы сдзæбæх уа æмæ куы ‘рбаздæха, уæд адон цæугæ акæндзысты ардыгæй? Æмæ куыд хъуамæ ацæуой адон ардыгæй? Фæлæ Потапич куы ‘рбаздæха, куы адзæбæх уа ‘мæ, уæд сын æнæцæугæ цы хос и? Иумæ кæм кусдзысты Потапичимæ иу афтиаджы?! Æмæ куы ацæуой, уæд та пъæззы нæ ныббаддзæн а хъæуы изæртыл æмæ та нæ багоби уыдзысты а хъæуы изæртæ?!

Сосаби Ногимæ бакасти, æмæ загъта Ноги:

– Цы баци афонмæ, бецау! Абæрæг ма мын æй хъуыди æмæгъа! Райсом мын кæд Саурди йæ бидаркæ авæра, уæд мын æм æнæ ацæугæ нæй. Кæд дæ фæнды, уæд ды дæр цом мемæ.

– Ацæудзынæн, – загъта Сосаби.

– Йæ хъæдур ын æртыдтам, уый куы базона, уæд цас фæцин кæндзæн, уый мæ цæстыл уайы. Уæд дæр мæ фæрстытæ кодта, йæ зæрдæ æхсайдта йæ цæхæрадоны муртæм.

– Æмæ æнæуи куыд уыди? – бафарста Сосаби. Уымæн нæ бафарста æмæ йæ нæ зыдта, куыд уыди Потапич, уый. Зыдта йæ. Иу æмæ йæ дыууæ хатты нæ дзырдта Ноги. Æнæуи йæ бафарста, афтæ йæ бафарста.

– Лæмæгъ ма уыди, дзурын дæр дзæбæх нæ фæрæзта. Æмæ уый афтæ хъуамæ уыдаид – уæдæ уый хуызæн операцийы фæстæ йед кæм фестæдаид! Фæлæ дохтырæн йæ зæрдæ уымæ æхсайдта æмæ, дам, кæд кæм ферхæм и нæмыг, уырдыгæй тугмæ исты баирвæзт. Уымæй йын тарсти. Хуыцау æй бахизæд уымæй. Уый æвзæр у. Операци дæр ын уымæн æрæгмæ кодтой, гъе! Йæ туджы бæрæггæнæнтæ сæ зæрдæмæ нæ цыдысты. Стæй дæр æм сæ ныфс нæ хастой – æвзæр ран уыди нæмыг. Далæ йæм Мæскуыйæ ‘ркодтой дохтыр. Ам æм нæхиуæттæй йæ ныфс ничи бахаста.

Уыцы рæстæджы уынгæй кæйдæр къæхтыхъæр æрбайхъуыст. Къæхтыхъæр æмбондмæ ‘рбахæццæ æмæ æрсабыр. Стæй йæ сæртæг къæрцц-къæрцц ссыди æмбондæн, хъилæй йæ æрхостæуыд æмæ æрбайхъуыст йæ хæдуæлвæд:

– Ам нæ дæ, нæ, Ноги?

Ноги лæугæйæ баззад. Фыццаг чызгмæ бакаст, стæй – Сосабимæ, æмæ, кæсгæ Сосабимæ кодта, афтæмæй адзырдта хъæрæй:

– Мæнæ дæн, кæцы дæ?!

– Æз дæн.

Сосаби йæ базыдта йæ хъæлæсæй. – Чъуле уыди, хъæусоветы дуаргæс.

– Чъуле дæ? – базыдта йæ Ноги дæр.

– Гъо.

– Æмæ цы кæныс?

– Дзурынц дæм.

– Чи мæм дзуры?

– Уартæ Сауердиитæ.

– Кæм сты?

– Уым сты, къæнцылары.

– Æмæ мæ цы кæнынц?

– Дзурынц дæм.

Сосаби бамбæрста – фæтыхсти Ноги, фæтарсти цæмæйдæр, афтæ рафæрс-бафæрсыл уымæн схæцыди. Фæлæ цæмæй фæтарстаид?

– Æмæ ма дзы исчи ис?

– Ис ма дзы чидæртæ. Рацу, дам, хъæуыс, дам, нæ.

Ноги йæ къухтæ ацагъта, æркасти йæ къухтæм, æмæ загъта, Чъулемæ нал дзырдта, æнæуи загъта:

– Цæмæн сæ бахъуыдтæн? Стæй цы ми кæнынц къæнцылары, абон æнцойбон куы у! Уыцы лæг мацы кæна, туг ма ныууара! – Стæй та йæ сæрыл схæцыд æмæ уæлæты адзырдта хъæрæй: – Потапичы тыххæй мæм ма дзурой?

– Гъо.

– Цы, дам?

– Амарди, дам.

– Амарди, а? – æндæр дзурын ницуал сфæрæзта. Раст лæуыд, æмæ йæ цæстытæй дыууæ тымбыл цæссыджы куыд ратылди æмæ йæ рустыл куыд æрцæйтылдысты, уый уыдта Сосаби.

Стæй йæ зæрдыл æрбалæууыд, уыцы изæр уæртæ уым, асины

размæ æрхизæны иу гыццыл фынджы фæйна фарс куы бадтысты æмæ куы куыдтой, уый. Бадтысты æмæ куыдтой, цыма гыццыл лæппутæ уыдысты æмæ кæрдзыныл куыдтой. Уæд дæр афтæ тылдысты сæ рустыл сæ цæстысыгтæ. Уæд дыууæ уыдысты, дыууæйæ куыдтой. Цæуыл куыдтой, уый нæ зыдта. Ныр иунæгæй кæуы Ноги. Ныр цæуыл кæуы, уый зоны Сосаби.

Йæ дæлармæй йæ лæдзæг æрбайста уæдмæ Ноги, йæ разы йæ савæрдта, æнцайгæ йыл кæдæм фæкæны, уырдаæм йæ сæр æрхаста æмæ æдзæмæй лæууыд. Сосаби йæхиуыл Ногийы ‘рдæм бахæцыд, æмæ йæм уырдаæм фехъуысти, чызг куыд схæкъуырцц кодта, уый, стæй та йæм йæ сонт хъалæс фехъуысти чызгæн:

– Мæгуыры бонтæ!

Æмæ йæм цыдæр фæзынди чызджы ныхасы, ахæм цыдæр, цыма ныр хъуыддæгтæ бирæ зындæр аразæн уыдзысты, иугæр Потапич нал и, уæд, чи зоны, æмæ сын аразæн æппындæр нал уа... Æмæ Сосаби сфæнд кодта – хъуамæ йæм иу каст фæкæна, цы уа, уый уæд, кæддæра цы кæны уый та?! Фæлæ та уыцы рæстæджы ныууынæргъыдта Ноги:

– Абæрæг ма дæ кæнон, уый дæр мын уымæн нал æнтыст, уымæн æмæ мæлæты ахасты уыдтæ! – уый фæстæ йæ къадзони лæдзæг кæм хъил уыди æмбондыл, уырдаæм бараст и Сосабийы фæрсты. Лæдзæг куы райста, уæд разылд Сосабиитæм, фæйна касты сæм бакодта, æмæ Сосаби федта: йæ цæстытæ цæссыгæй уыдысты æмьдзаг, æмæ бадис кодта – уæдæ уыцы дыууæ гагайы куыд тагъд фесты тулынмæ йæ рустыл! Ныр уыйæппæт цæссыг куыд нæ фæкъул вæййы æмæ куыд нæ рауылæн кæны йæ рустыл дæлæмæ!

– Демæ ацæуон? – бадзырдта йæм Сосаби.

Ноги йæ уæнтыл схæцыд, чызгмæ ма иу каст бакодта æмæ загъта:

– Рацу.

Æмæ араст и Сосаби. Каудуармæ куы бавнæлдта, уæд фæстæмæ фæкасти. Фæстæмæ фæкæса, уый йæ хъуыдыйы кæрон дæр нæ уыд, стæй йæм куы уыдаид фæстæмæ фæкæсыны хъуыды, уæддæр йæ цæсгом афтæтæ хъæцыд! Фæлæ фæкаст, куыд фæкаст – ницы йын базыдта, цыма йæм исчи фæдзырдта фæсте, уый каст фæкодта. Чызг цыдæр гуыбыр æмæ æвæрæз лæуд кодта. Йæ цæсгом уыди йæ тъæпæн æрмттæй æмбæрзт, æмæ йæ уæхсчтæ фæстæлф-фæстæлф кодтой. Кæугæ кодта, уый бæрæг

уыд, фæлæ цæуыл куыдта, уымæн ницы бамбæрста Сосаби. Ау Потапичы хабар æм афтæ бахъарыдаид?!

6

Хъæу афтæ базмæлдзæн, уый æнхъæл нæ уыди Сосаби. Æвæццæгæн, йæ иунæджы тыххæй базмæлыди афтæ, йæ магуыры тыххæй. Стæй йæхæдæг дæр цæуаг уыди Потапич. Далæ-иу хъæуыбын дæр балæууыд, уалæ-иу хъæуы сæрмæ дæр схæццæ.

Аходæнафонæй бирæ нæ рауад, æмæ лæгтæ къордтæ-къордтæй цæуын байдыдтой. Уайтагъд уыцы нарæг уынджы азмæлæн нал уыд. Хорз уыд, æмæ фæзмæ хæццæ кодта уынг, хъæуы астæу цы фæз уыди, уымæ. Æмæ-иу тæфæрфæс чи ракодта, уыдон-иу фæзмæ рахæцыдысты сæхиуыл. Уым батымбылтæ сты, фæзы иу-цалдæр раны æмæ, гæны хуымы гæны куыри-стæ куыд бахъил кæнай иурæтты-иурæтты, уый хуызæн зындысты æдде бакæсгæйæ.

Ласгæ йæ знон æрбакодтой, фæлæ йæ афтиагмæ нал бахастой, куыд æй бахастаиккой? Стæй уыцы чызджытæ цы фæуыдаиккой! Æмæ йæ уæд клубы æрæвæрдтой. Уырдаæм дæр бамбырд сты. Клубæй цалдæр бандоны рахастой, æмæ уыдоныл æрбадтысты клубы дуармæ. Фæндтæ кодтой – цы бакæной, куыд бакæной? Ныр æрцæуæг лæг у, уый тыххæй йын бирæ нæ, фæлæ иу фынджыдзаг скæнын дæр нæ хъæуы!

Уæз фылдæр Ногимæ хауд. Дзургæ дæр уымæ кодтой. Фæрсгæ дæр уый кодтой. Æмæ-иу уый дæр куы кæм балæууыд. Куы-иу кæцæй разынд.

Ныр æй абон æрбахастой фæсаходæнты. Сосаби дæр семæ уыд. Иу-цалдæр ивды йæ ракодтой. Дард хæссын æй нæ хъуыди – клубæй афтиагмæ цас и! Фæлæ сæ алкæй дæр схæцын фæндыди, алчи дæр сæ йе уæхск куы бадардтаид чырынмæ, афтæ сæ фæндыди.

Мидæмæ йæ нал бахастой, цæмæ ма йæ хастаиккой мидæмæ! Æмæ йæ уынджы æрæвæрдтой афтиаджы раз. Чырыстон æвæрд æй æркодтой – йæ цæсгом хурыскæсæны ‘рдæм. Йæ галиу фарс ын йæ сæр æрæвæрдтой чырынæн, йæ рахиз фарс та – уæртæ Гогитъаты даргъ бандон рахастой, æмæ – уый. Уæдæ йæ фарсмæ куы ничи æрбада сылгоймæгты хистæртæй, уæд куыд сфидæудзæн уынджы астæу афтид чырын!

Зæрæдтæн, Чеботы раз цы хырхы хъæд уыд, уый æрбатылдтой

мæцъистæй лæппутæ æмæ ууыл æрбадтысты. Сæ лæдзджыты фындзтæ сæ къæхтыбын зæххыл рауадз-бауадз кодтой, цыма зæххыл бæрджытæ кодтой, уый хуызæн.

Кæрт æмызмæлд сси, уыцы гыццыл кæрт æмæ, цыма тæригъæд уыд уыцы æмызмæлдæн, афтæ зынд. Йæ бæстастæу суанцъæ-тыл æвæрдæй лæууыди дыууæ сау аджы – стырдæр аг æмæ гыццылдæр аг, æмæ сын артгæнæг лæппутæ сæ быны дæргъæй-дæргъмæ хъилтæ ратъысс-батъысс кодтой. Стырдæр аджы фы-дызгъæл æфтыд уыд: колхозæй иу стур рафыстой Ногиитæ. Къаддæр аг чи уыд, уым та хъæдур фыхтой. Ноги бавдæлд æмæ хъæдуртæн дæр сæ цъæхтæй æртонын кодта æмæ настан дæр æмæ сыл сылгоймæгты бафтыдта: хъуамæ-иу йæхæдæг цы хуы-зæн хъæдур сфыхта Потапич, ахæм хъæдур сфыцой æмæ йæ фынгтыл равæрой, ныххæлар æй кæной Потапичæн.

Уынджы хистæр устытæ уайтагъд бамбырд сты чырыныл. Бацæуæн дæр æм нал уыди. Бадгæ чи кодта, уыдоныл цы бæрн æвæрд уыд, уый зыдтой, æмæ-иу сæ куы иу бахъарæг кодта, куы – иннæ.

Уæдмæ хъæуыны устытæ æрбадаргъ сты уыйæппæтæй уартæ фæзы астæуты. Сæ разæй – Самон, хъæрæй дзураг æмæ хъæрæй кæуаг ус. Хъæраггæнгæ цыди, æмæ фæззыгон сабыр арв тæгæлтæ хауд йæ хъæраджы хъæрæй. Йæ къæхтæ, йæ хъæраг куыд амыд-та, афтæ иста, кафгæ чи фæкæны, уый фæндырдзагъдмæ гæсгæ куыд фæисы йæ къæхтæ, афтæ. Æмæ бадти йæ хъæраг йæ цыдыл:

– Уæ куыд æнæнхæлæджы фæраст дæ, уæ саумæры бæлццон! Ныр дыл хион-хæстæгæй иу «Уæ Потапич!» зæгъæг куы нæ фæуа, иу дыл иу хъарм цæстысыг куы нæ ‘рæппара, уæд хæццæ та кæдæм фæуыдзынæ афтæмæй?! Ды нын æнæхъæн хъæуы-дзагæй куы хос кодтай, уæд дын мах хъæуыдзагæй иу хос куыд никуы ссардтам?!

Самон-иу куы фæлæууыд йæ кæуынай, уæд-иу иннæтæ æмдзыхæй «ныййе-йе» кодтой, Самон-иу йæхæдæг та йæ тъæпæн æрмттæй йæ уæраджы къоппатæм нывнæлдта æмæ-иу сыл тъæпп-тъæппæй ралæууыд.

– Гъæ, уæд афтæ хъæдхъиутæ цы знаджы къухæй фæдæ, уымæй сыджытыл ызмæлæг ма баззай! Ды нын нæ хъæуы уын-гы цы хъæдын къæхвæдтæ фæкодтай. Уо Потапич, уыдон сыл цæргæ-цæрæнбонты мыхуырæвæрдау баззайдзысты, цыма сыл дæ ном æмæ дæ мыггаг фæфыстай, уый хуызæн!

Уæд ма Сосаби дæр æдде уыди, бандæттæн хъæдтæ тылдтой алы рæттæй, фынгтæн фæйнæджытæ хастой. Стæй йæм Ноги фæдзырдта, иуварс ыл ахæцыд.

– Исчитæ капеччытæ дæтдзысты, æмæ сæ дæхæдæг куы афыссис.

Сосаби комкоммæ бакаст Ногимæ.

– Æмæ фынгыл нæ разылынц, уыцы капеччытæ куы фæфыссынц, уæд!

– Фынгыл разылынц, уый æз дæр зонын, фæлæ нын уæд, æхца кæмæ нæ уа, уыдон куы нæ ‘рбадой фынгыл.

– Æмæ нын уæд æрбаддзысты, æхца чи нæ ныффысса, уыдон?

– Кæд æрбаддиккой. Адзурдзыстæм сæм. Афтæ сæм адзурдзыстæм: уæ нæ дзæбæх хъæубæстæ, кæмæн уæ йæ къух цы амыдта, ууыл фæстæмæ ницæмæй фæхæцыди, – нæдæр æхцайы муртæй, нæдæр хойраджды фæлхасæй. Уæдæ фынг уæхи фынг у, æрбадут ыл æмæ уæ фæллой ныххæлар кæнут уыцы мæгуыр лæгæн. Афтæ сын куы зæгъæм, уæд куыд нæ æрбаддзысты! Фынгыл нал разилдзыстæм, уый бамбардзысты æмæ æрбаддзысты. Æмæ цы нæ хæссынц! – Ноги йæ цыбыр лæдзæг иннæ къухмæ айста æмæ йæ афтид къухæй бацамыдта кæрты æддаг къуыммæ, сылгоймæгтæ сæ тæккæ змæлыныл кæм уыдысты, уырдаæм. – Фых кæрдзынæй, цæхджынæй, ссывд къæбæрæй.

Стæй йын иу къаннæг стъол æрæвæрдтой цæхæрадонмæ ахизæн дуары раз. Йæ фарсмæ бандон, уый дæр ныллæг – уæдæ къаннæг стъолы фарсмæ стыр бандон куыд æрæвæрдтаиккой! Стъол уайтагъд базыдта Сосаби – уый уыди, уыцы стъол, Ногимæ йæ фæйнæ фарс кæмæн бадтысты, уыцы стъол. Уый сæ уæле, тыргъæй куы æруыдта, æмæ сæм йæхи куы нал равдыста. Йæхи ма сæм равдиса, уый йæ бон куы нал бацы. Æмæ йæ йæ зæрдæ нæ хаста – куыд ма æрбада уыцы стъолы фарсмæ! Æмæ-иу фыццаг лæугæйæ афыста, сабæттаг-иу чи лæвæрдта, уыдонны. Стæй йын Пиха бауайдзæф кодта, уартæ Бурдзалаты Пиха:

– Æмæ бадгæ цæмæннæ æркæныс, лæппу! Иу, дам, фыййау цæуын йæ сæрмæ хаста, фæлæ, йæ фыййауы мызд райса, уый нæ хаста йæ сæрмæ. Уый æмбисонд дыл ма ‘рцæуæд.

Уæд сбадти. Æнæуи, фыййау чи уыд, фæлæ йæ мызд чи нæ иста, уый æмбисонд уымæ нæ хауд – кæм уыцы фыййау, æмæ кæм Сосаби? Æниу æм, чи зоны, хаугæ дæр кодта. Уæдæ йæ уыцы æнæ къæрццæй куыд срæцыгъта Пиха!

Бандоныл не ‘рæхсти, уæддæр ыл бадти. Бандон дæр уыцы бандæттæй уыдзæн, уæд цы бандæттыл бадтысты Ногиимæ, уыдонæй. Уæдæ æндæр бандон кæцæй æрцыди Потапичмæ!

Æмæ бады Сосаби. Фыссын æй цас бирæ хъуыдаид! Æмæ бар-æнабары дæр йæ цæстытæ, кæрты чи змæлыд, уыдоны фæдыл рахæсс-бахæсс кодта.

Æмæ уæддæр цæуыл куыдтаиккой? Кæд сæ хæсты уынгæджы бонтæй æрлæууыд сæ зæрдыл истытæ? Кæнæ сын фæйна къахы йеддæмæ кæй нал уыди, æмæ сæ нырæй фæстæмæ иугай къæхтыл лæууын æмæ цæуын кæй хъуыди, ууыл куыдтой! Æниу, гæнæн и, æмæ мæнæ ацы боныл дæр куыдтаиккой. Чи зоны, сæ фæсонæрхæджы уыди – æрцæудзæн ацы бон. Йæ фæсонæрхæджы бирæ цыдæртæ и лæгæн, фæлæ сæм йæ хъус нæ дары. Стæй, чи зоны, æнæуи дæр куыдтой. Æнæуи нæ фæкæуы лæг? Куыд нæ фæкæуы æнæуи дæр! Фæлæ ныр, цымæ, уæддæр Ногийы бафæрс, уæд нæ зæгъид, цæуыл куыдтой, уый? Чи зоны, зæгъид æй, фæлæ йæ, чи зоны, нæ зæгъид. Чи зоны, æмæ йæ зонгæ дæр нæ кæны, цæуыл куыдтой, уый. Афтæ куыдтой. Ницæуыл. Ницæуыл нæй кæуæн? Куыд нæ и? Кæд истæуыл и кæуæн, уæд ницæуыл куыд нæ и? Æмæ ницæуыл ноджы тынгдæр куы и кæуæн!

Чидæр æм йе уæхсчы сæрты æрбагуыбыр и – йæ уæфт ыл сæмбæлд. Бакаст æм. Нæ йæ фæндыд, бакæса йæм, уый, фæлæ йæм цы уыди æнæ бакæсгæ! Макар Мироны фырт – хахкæнын æмæ нывкæныны ахуыргæнæг. Скъоладзаутæ йæ Макарон хуыдтой, ноджы лыстæг уыди æмæ даргъ æмæ ма цы хъуыди скъоладзауты æндæр! Йæхæдæг дæр æй зыдта, афтæ йæ хонынц, уый, фæлæ йæ хъуыды дæр нæ кодта. Нырма лæппу уыди Макар. Фæхуд-фæхудгæнгæ-иу рацу-бацу кодтаид ахуыргæнджыты уаты, кæй æвдæлы, ахæм-иу агуырдта – йемæ исты худæг ныхæстæ акæна, ахуда истæуыл йемæ.

Размæ авнæлдта, стъолыл туман æрæвæрдта.

– Мæн дæр афысс æмæ дæ номхыгъд гыццыл фæдаргъдæр уа, кæннæуæд дын нæ физикайы ахуыргæнæг Илакъайы кæрцæй цыбырдæр у, – фыццаг бахудти, стæй цæхгæр фæзылдта йæ ныхас: – Ды дæр нæ зоныс Потапичæн йæ ном æмæ йæ мыггаг? Йæ цыртыл ын цы ныффыссон?

Сосаби йæм кæсгæйæ баззад: æмæ Потапичæн ном æмæ мыггаг уыдаид, ууыл хъуыды дæр куы никуы акодта! Фыды

ном ыл афтæ бадти, æмæ дзы цыма ном дæр ницæмæнуал хъуыди æмæ мыггаг дæр. Кæмæн ма хъуамæ æрæфтыдаид йæ зæрды, æмæ Потапичы йæ номæй бафæрса, кæнæ йæ мыггагæй! Æвæццæгæн, Суадæттыхъæумæ куы нæма ‘рæфтыд, уæд, кæм царди, уым дæр æй афтæ хуыдтой – Потапич. Æмæ йемæ баиу и – йæ буаримæ, йæ удæртауимæ.

– Æмæ Ноги кæм и?

– Ноги уæлмæрдмæ ацыд, фæлæ исты зона Ноги дæр?

Æмæ зæхмæ ныккасти Сосаби. Ныр Ноги дæр куы ницы зона уымæй уæлдай, уæд ын цы хъуамæ ныффыссой йæ цырт-тыл? Намæ цырт дæр цыфæнды фæуæд, – лæг айбæрц фæцæра демæ æмæ йын йæ ном ма базонай! Æмæ йæ фæстæ ма баззайа йæ ном?! Нæ ‘мæ йын сæ Ноги ма зона, уый гæнæн нæй. Куыд нæ йын сæ зондзæни? Уæд бæстысæфт æрцыд!

– Фæлæуу-ма, Макар, æмæ йын, цыма, паспорт нæ уыди?

– Цæй паспорт ын уыдаид, кæд хæсты размæ дæр искуы хъæуы царди, уæд ын чи лæвæрдта паспорт?! Йе ‘фсæддон билет ын фæцагуырдам – нæй, æвæццæгæн æй йемæ ахаста рынчындонмæ æмæ уым кæмдæр баззад. Йæ хæрзиуджытæ ам сты, кæцæйдæр рахаудтой – дыууæ ордены æмæ фондз майданы.

– Фондз майданы? – бадис кодта Сосаби.

– Фондз, уымæй дæр сæ ахъаззагдæртæй.

– Æмæ дыууæ ордены?

– Сырх-сырхид ордентæ, цæхæртæ калынц, ахæм ордентæ сты.

– Æмæ сæ уæд йæ уæлæ куыд никуы бакодта! Уæд та сæ-иу Уæлахизы бон куыд фæци æнæ бакæнгæ?!

Макар æм ницуал сдзырдта æмæ йæхæдæг дæр ницуал загъта Сосаби. Бадти ‘мæ йæ цæстытыл уади: фæцæуы Потапич, йæ фæйнæджы гæппæлæй къахыл æрлæуу-æрлæуу кæны, æмæ, куыд æрлæуу-æрлæуу кæны, афтæ йæ ордентæ ферттив-ферттив кæнынц йæ риуыл, йæ майдантæ та – ахъеллау-ахъеллау. Æмæ йæм кæцæйдæр цыдæр æнахуыр хъуыды фæзынд – цыма йæ къах хъæдын къахыл кæй баивта, уый уæлæвæрæн сты уыцы ордентæ æмæ уыцы майдантæ! Йæ зæрдæ барызт, æмæ йæ сæр фæйнæрдæм ныттылдта. Куыд хорз уыди, æвæдза, æмæ сæ кæй никуы бакодта йæ уæлæ, æмæ афтæмæй кæй никуы фæцæйцыди уынгты!

– Уæдæ цы ми бакæнон? Къуымтæ рафæлдахын кодтон чыз-

джытæн, кæд, зæгъын, искуы иу хъуыддаджы гæххæтт уæддæр разынид, йæ ном æмæ йæ мыггаг кæм уой, ахæм гæххæтт – мара зæгъай! Раст цыма барæй бакодта: мачи йын мацы базона.

Макар ма дзырдта ноджыдæр цыдæртæ, фæлæ йæм Сосабинал хъуыста. Сосабийæн йæ цæстыл уади: фæцæуы Потапич, йæ фæйнаджы гæппæлæй къах куыддæр иувæрсты æрбайсы æмæ дзы зæхх ахъаззаг æрæлхъивы. Цыма йæ афтæ фæнды, цæмæй йæ фæд мыхуыравардау баззайа. Æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыд Самоны хъарæг. Самон дæр афтæтæ куы дзырдта йæ хъарæджы, дæ хъæдын къахвæдтæ, дам, баззайдзысты нæ хъæуы уынгты, цыма, дам, сыл дæ ном æмæ дæ мыггаг ныффыс-тай, уый хуызæн. Диссаг нæу ацы Самон дæр! Куыд æрхъуыды кæны уыцы ныхæстæ, цыма йын сæ исчи йе ‘взаджы уæлæ карстæй авæры. Æмæ уым баззайдзысты фыстæй хъæуы уынг-ты йæ ном æмæ йæ мыггаг. Фæлæ йын мæнæ Макар та цы ныффысса йæ цырты уæлæ? Æмæ ма йын æниу йæ цыртыл цæмæн хъæуы фыссын йæ ном æмæ йæ мыггаг, иугæр уынгты фыст æрцыдысты, уæд?!

Æмæ фæцæуы Потапич. Дардæй-дарддæр кæны, ныртæккæ уынг фæуызæн, ахиздæн уынгæй æмæ уæд кæуылты цæудзæн, уынгæй куы ахиза, уæд? Цæмæйдæр фæтарст æмæ йæ цæстытæ ирдæй аздадысты. Æмæ ауади йæ цæстытыл: уартæ уынджы кæрон баиу ис арвы кæронимæ, æмæ Потапич уынджы кæронæй бахызт арвы кæронмæ æмæ йыл фæхæрд кодта...

– Афысс нын нæ фæйна дыууæ капеччы, – дзуры чидæр.

– Кæд фына й аци, – дзуры ноджыдæр чидæр. – Æнцон нæу, нæ, ныр æртæ боны марды митæ кæнын.

Æмæ фестæлфыд Сосаби, февнæлдта йæ кърандасмæ, скасти, лæгтæй разæй чи лæууыди, уымæ.

– Фылдæр бæргæ хъæуы, – дзургæ-дзурын стъолыл фондз сомы æрæвардта лæг. – Фæлæ къухы ницы и ‘мæ цы дæ бон у!

Сосаби йæ къух йæ къæмисæнмæ схаста, балхъывта йæ къæмисæн – чидæр куы уыди... ахæм чидæр куы уыди!

– Нал мæ хъуыды кæны! – фæрсы лæг æмæ цыдæр гуырыс-хогæнæджы каст кæны Сосабимæ.

– Кæнын, – дзуры хъæрæй Сосаби, кърандасы фындз ныхаста тетрадмæ. Иу каст ма куы скæнид лæгмæ, фæлæ ма йæм куыд скæса! Æмæ уыцы цæстыфæныкъуылд ауад йæ цæстытыл: бады фынгыл, уыдоны сæрдыгон хæдзары ацы æнæдаст

лæг – уæд дæр афтæ æнæдаст уыд – сæхи Джергалиимæ. Арахъхъ нуазынц, нартхоры кæрдзын æмæ пецы фых картæфтæ хæрынц, æмæ хъæрæй кувы Джергали: «Амæй та мын дæ царæнбон бирæ уæд, Дадотта!» Уæдæ Дадотта хуыйны, Дадотта! Йæ лæппу та уартæ æстæм «А» къласы куы ахуыр кæны, хорз куы ахуыр кæны йæ лæппу æмæ йæ мыггаг Газантелатæй куы у. Æмæ фыссынмæ фæци Сосаби. Дадоттайы дæр ныффыста, иннæты дæр ныффыста, æмæ ацыдысты лæгтæ. Æмæ та картмæ сарæзта йæ цæстытæ. Æгæр бирæ адæм дзы змæлыди æмæ дзы нæ арæхстысты. Гыццыл кæрт уыди, æмæ дзы куыд арæхстаиккой! Уæд дзы уыдон хорз арæхстысты. Æртæ уыдысты ‘мæ. Уыдон уартæ уым лæууыдысты. Дыууæйæ, асины æрхизæны, уый та мæнæ ам – цæхæрадоны ‘рбахизæны иунæгæй. Исдуг цыдæр æвидауц уыди сæ лæуд уыдонæн дæр, цыма кæрæдзимæ бадзурын дæр нæ уæндыдысты, æмæ æввахсдæр балæууын дæр. Стæй сын бацайдагъ и ныхас, афтæ сын нæ бацайдагъ и, фæлæ сын уæддæр бацайдагъ и. Кæрæдзийыл æууæндын чи байдайы, уыдонæн куыд бацайдагъ уа ныхас, афтæ. Сæ иу фæхъазуатондæр и, æмæ йын æхсызгон уыди, сæ иу афтæ кæй фæхъазуатондæр и, уый. Ныр уый афтæ хъазуатондæр куы ахæсса, уæд иннæ дæр ма базмæла! Стæй йæхæдæг дæр ма суæндондæр уа.

– Афысс! – хъуысы кæйдæр ныхас, цыма, нырма йæм ахæм ныхас не ‘рбайхъуыст. Бынтондæр æндæр ныхас. Æхсызгон ныхас æмæ йæ уæнгтыл лыстæг ризæг бафтыд. – Афысс! – хъуысы та ногæй, æмæ ауыдта йæ цæстыкæронæй Сосаби, стъолом йæ фæстæ нæ, фæлæ йæ фарсмæ дыууæ рæхснæг зæнджы, сæ урс цъындатæ сыл æмдынг бадынц, æмæ фидауынц зæнгтæ, афтæ фидауынц, афтæ! – Мугъуты Зурмæхан. Дыууæ туманы. – Æхцатæ стъолом аздадысты. Дыууæ гæххæтты. Нырма къæдз чи нæ ‘рцыди, ахæм гæххæттытæ, фæрсæй-фæрстæм ныддæлгом сты стъолом. Зурмæхан, æвæццæгæн, йæ хо у. Ойы, йæ хо уыдзæн. Уый кусы Потапичы бæсты, æмæ хъуамæ уый номыл фыст уа сабæттаг. Æниу, чи зоны, сæ иу дæр нæу Зурмæхан æмæ се ‘ннæ дæр. Ныр ма уый хуызæн даргъ æмæ уæззау ном чи ‘вары йæ чызгыл! Чи зоны, сæ мад у Зурмæхан. Чи зоны, сын фыд нæй æмæ сæ мады номыл фыссынц сæ сабæттаджы æхца. Сæхæдæг нырма чызджытæ сты, хæрз чызджытæ, уыдоны номыл фидаугæ дæр не скæндзæн сабæттаг фыссын.

Иуафон ауыдта: устытæй кæйдæр къухæй бедратæ райста, æмæ æддæмæ ахызт... Æмæ хъыг уыди Сосабийæн. Уæдæ сæхи хъæуы чызг нал и? Кæйдæр чызджы къухты цы фæсагътой сæ бедратæ! Науæд ахæм бон лæппутæ дæр фæхæссынц дон æмæ уыдон та кæм сты! Ныр тæригъæд нæу – далæ кæм æмæ кæм и суадон!

Æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыд: уыцы фæссихор Джергалитæм ныууад, далæ сæхи Джергалитæм, цыдæр курдиат ын фыссын кодта районы хицауадмæ. Куыддæр тыргъмæ схызти – Джергалитæн сæ хæдзар къул ран арæзт уыд – æмæ йын бæрзонд тыргъ уыди – афтæ йæ цæстытæ æрхæцыдысты: дæлæ афтиаджы чызджытæй иу дон схæссы дыууæ бедрайы. Суадæтты хæрд кæй хонынц, ууыл куы суади, уæд йæ бедраты йæ фæйна фæрсты авардта зæххыл, йæхæдæг йæ æрмттæ йæ дæлармтты акодта – æвæццæгæн, фæрыстысты йæ къухтæ бедраты лыстæг хæцæнтыл æмæ, ома, кæд дæлармтты хъармы фæлæууид сæ рыст. Сосаби тыргъы чылыл йæхи рауагъта æмæ касти чызгмæ. Йæ дыууæ раст зæнджы дыууæ цырагъау раст лæууыдысты дыууæ бедрайы астæу. Æмæ иу хъуыды æрцыд Сосабимæ: æгæр хорз æм нæ зынынц чызгæн йæ зæнгтæ дæр æмæ йæ бедратæ дæр? Æмæ хорз у, афтæ хорз æм кæй зынынц, уый, уæдæ цы у! – æмæ йæ сæр батылдта Сосаби. – Ардыгæй уырдам – далæ кæм и суадоны фæндаг. Æмæ цыма йæ дыууæ цæсты раз и, афтæ дзæбæх æм зыны. Далæ бедратæн сæ мидæг къустæ дæлгоммæ фæлдæхт. Æвæццæгæн, ома дон ма цæллахъ кæна бедраты мидæг æмæ ма кæла сæ былтæй бедратæн. Æмæ та бадис кæны Сосаби: куыд дзæбæх сæ уыны!

Æмæ йæ æрфæндыд: ныр ныддугъ кæн, йæ бедратæ йын фелвас, аскъæф ын сæ æмæ йын сæ уалæ сæ асины тæккæ схизæны авæр! Æмæ касти чызгмæ Джергалиты бæрзонд тыргъæй. Уалынмæ колхозы быдыргæс чи у, Аламар, уый уæлбæхæй йæ разы куы балæууид! Йæ бæх сонт урæд фæкодта чызджы раз æмæ йæм цыдæртæ дзурыныл схæцыд. Чызг йæ къухтæ йæ дæлармттæй фелвæста, фæгуыбыр кодта, йæ бедратæй иуæй къус фелвæста, фæстæмæ йæ фæттыста бедрайы æмæ йæ слæвардта Аламармæ. Æмæ рамæсты Сосаби. Уæдæ мæлгæ нæ кæныс дойныйæ, кæдæм басхъæл дæ кæйдæр чызгмæ?! Чи зоны, æмæ йæ хъæугæ дæр нæ кодта дон, фæла, чызг у, æрцауæг чызг у, ‘мæ, ома исты æфсæнтты аныхæстæ кæна йемæ...

Касти æхцатæм, сиса сæ æмæ сæ иннæ æхцатимæ нывæра йæ дзыппы, уый йæ нæ фæндыд. Касти сæм æмæ йæм иу хъуыды æрцыди кæцæйдæр æнæнхъæлæджы æмæ дзы йæ зæрдæ цыдæр ныфсы тæпп-тæпп бакодта: ныр Потапич куы сдзæбæх уыдаид, уæд афтиаджы йæхæдæг куыстаид. Йæхи бынат уыд æмæ дзы куыстаид йæхæдæг. Фæлæ ныр Потапич нал и, æмæ уæд йæ бон у, æмæ, ныр Потапичы бæсты чи кусы, уый бынтондæр бауромой ацы афтиаджы. Цæмæннæ йæ дзы хъуамæ бауромой! Æмæ уæд ам баззайдзысты, йæхæдæг дæр ам баззайдзæн æмæ йæ хо дæр. Æмæ ам куы баззайой, уæд сæм иу изæр бацæудзæн. Бацæудзæн сæм æмæ сæ хатыр ракурдзæн. Æмæ йын ныххатыр кæндзысты. Ма йын ныххатыр кæной, уый гæнæн нæй, уый хуызæн урс чызджытæ, уый хуызæн зараг чызджытæ! Æмæ йын стæй куы ныххатыр кæной, уæд та-иу сæм бауайдзæн, истытæ дæр-иу сын бадавдзæн. Æрцæуæг чызджытæ сты, æмæ сын истытæ бадавдзæн, уым диссагæй цы и?! Æмæ сын иугæр куы бадава истытæ, уæд-иу лæугæ дæр акæндзæн семæ, ныхæстæ дæр-иу акæндзæн семæ. Стæй йын иу изæр мидæмæ рахиз дæр, чи зоны, зæгъой. Зæгъдзысты йын, цæмæннæ йын зæгъдзысты! Гъеныр иу чызг куы уайд, уæд ын нæ зæгъид. Иу уайд æмæ йын куыд зæгъид, фæлæ дыууæ чызджы сты æмæ йын зæгъдзысты. Æмæ мидæмæ куы бацæуой, уæд лæугæ кæм кæндзысты! Мидæгæй лæугæ чи кæны?! Сбаддзысты. Фыццаг уал уый сбадын кæндзысты, стæй сæхæдæг дæр сбаддзысты. Йæ ныхмæ сбаддзысты фæрсæй-фæрстæм, сæ урс дарæс сæ уæлæ. Æмæ ныхæстæ кæндзысты – уыдон дæр дзурдзысты истытæ, уый дæр дзурдзæни истытæ æмæ-иу сæм уыцы ран кæсгæ дæр бакæндзæн. Сæ иумæ дæр иу бакæсдзæн æмæ се ‘ннæмæ дæр. Чи сæ кæцы у, уый дæр раиртасдзæн. Æмæ сæм бацæудзæн, æнæ бацæугæ сæм нæ фæуыдзæн. Æмæ йын уæд, чи зоны, заргæ дæр акæной. Ехх, æмæ йын куы азариккой! Уымæ афтæ хæстæгæй-хæстæгмæ байхъус, уыцы зарæгмæ! Æргомæй йæм байхъус, сусæгæй нæ фæлæ. Дæ цæстыдзаг дæр куыд кæсай æмæ дæ риуыдзаг дæр куыд улафай. Уæд æй иууылдæр базонид, йæ ныхæстæ йын базонид, ома. Æмæ-иу æй дзурид йæхицæн. Цымæ ма дзы цытæ и? Уым диссагтæ уыдзæн. Йæ райдианы уыцы диссагтæ кæмæн и, уымæн йæ мидæг цытæ уыдзæн уагары!

Сосаби æхсызгон улафт ныккодта. Бадын нал бафæрæзта, сыстад æмæ гом дуарæй уынгмæ ахызт. Уым адæм адаргъ сты. Сæ ных уартæ хъæуы кæронмæ арæзт. Уартæ æппæты разæй –

Гæбыцо. Йæ дыууæ къухæй иу урс фæйнæджы лыггагыл хæцы. Уый цырт у. Уый уал ныссадздзысты Потапичæн йæ дæлфæдтæм. Стæй йын æндæр цырт куы æвæрой, уæд уый аппаратзысты. Фæлæ йæ уымæ чи радта, Гæбыцомæ? Æндæр æй кæмæ радта-иккой æнæхъæн хъæуы, уый дзы нал уыди?! Æмæ атагъд кодта мæрддзыгойы фæрсты – райса йæ Гæбыцойæ æмæ йæ йæхæдæг ахæсса! Фæлæ куы бахæццæ и, Гæбыцо кæм лæууыд, уырдаæм, æмæ, цыртмæ бавнала куыд загъта, афтæ сагъдауæй баззад: цыртыл фыст уыди уыцы иунæг дзырд: «Потапич». Æндæр æппындæр ницы. Мыхуыры хъæрнывтæй йыл цæхгæрмæ фыстæй лæууыд. Уæдæ йын уæд Ноги дæр нæ зыдта йæ ном æмæ йæ мыггаг. Æмæ йын сæ, цымæ, Ноги та куыд æнæ базонгæ фæци?! Сæ лæуд дæр иу куы уыди æмæ сæ бадт дæр! Касти цыртмæ æмæ дзы йæ зæрдæ уынгæг кодта. Иуварс куы ахызтаид Гæбыцойы цурæй, афтæ йæ фæндыди, фæлæ ахиза, уый йын не ‘нтысти. Æмæ та-иу цыртæй йæ цæстытæ Гæбыцомæ ахызтысты. Уæртæ йæ бæзджын былтæ кæрæдзимæ балхъывта, цыма сæ исты ‘нахъæл ныхас куы сирвæза, уымæй тæрсы. Уæддæр сæ афтæ æлхъывд куы дардтаид, æмæ, зæрæдты загъдау, куы нæ ныббæлæгъ кодтаид йæ дзых, уæд ныр афтæ тыхст уайд Сосаби! Æниу, æвæццæгæн, уымæн дæр йæхи аххос нæ уыди. Антысти йæм дзы, уым дæр цы хъæцциц митæ кæнын райдыдта, хъæды дæр! Цæййас пыхсытæ-иу æрбахæр-хæр кодта æмæ-иу цы хуызæн æнæсæрфат худтытæ систа!

Гæбыцойы фæстæ лæууыд цалдæр скъоладзау чызджы. Сæ уалæ урс раздарæнтæ, сæ хъуыртыл сырх галстуччытæ. Сæ тъæппæн æрмттæ размæ дардтой, цыма кæмæдæр зынггур цыдысты. Зынг армытъæппæны хæссæн нæй – уый куыннæ зыдта Сосаби, фæлæ йæм цæмайдæр зынггурты хуызæн кастысты. Стæй федта – чызджытæй кæмæн йæ армытъæппæны орден уыди, кæмæн та – майдан. Тъæппæн æвæрдæй лæууыдысты сæ гыццыл æрмттыл. Уый дæр та Ногийы æрхъуыды уыдзæн, уæдæ æндæр кæй зонды æрæфтыдаид, Потапичæн йæ хæрзиуджытæ йæ разæй ахæссой уæлмæрдмæ, уый!

7

Æнахуыр зæрдæйыуаг бафтыди Сосабийыл. Райсом æй скъоламæ нæ хаста йæ къах, изæры та йæ хæдзармæ цæуын нæ фæндыд. Уроктæм дæр-иу джитæнтагæнгæ фæцæйцыд, стæй

та-иу, урок куы фæуа, уымæй байдыдта тæрсын. Æмæ-иу æдде сусхæды цонгыл цы машинæйы цалхы къуыдыр ауыгъд уыд, уый куы ныххостой, уæд-иу мард-дзуар нал ныууагъта, чи йæ ныххоста, уымæн. Хъæрæй – нæ, афтæ йæхинымæры. Хъæрæй куыд хъуамæ схæцыдаид искæй ралгъит-балгъитыл! Уроктæ дæр æрмифицаугæйæ кодта, стæй æнæуи дæр æрмифицаугæйæ цыди йæ цард.

Уыцы бон урокæй рацыди, йæ уæнгтæ кæрæдзимæ æлхъывдæй рахаста. Уазал у кълæсты. Арт сæ нæма ваййы. Ауæрдынц сугтыл. Афтæмæй цас суг æрластой! Кæрты бацæуæн нал и уыцы дæргъæй-дæргъмæ рæдзæгъдтæй. Сыгъд сыл ссæуæд, сау сыгъд! Уыдоны тыххæй ахауд уыцы бон хъæдмæ. Æндæр дзы цы ми кодта! Науæд уый æккой цы скодтой се скъолайы сугтæ?! Уый-йеддæмæ дзы ничи уыд? Фæлæ, æвæццæгæн, ома, ай сабыр лæппу у, ницы йæм хинæй и, ницы – хæлæфæй, æмæ сугтæм никæй къух фæхæццæ уыдзæн. Уæддæр арт нæ кæнынц нырма. Æдде гыццыл хъармдæр у, фæлæ уæддæр дуне æнарт хæдзары хуызæн каст Сосабимæ.

Ахуыргæнджыты хатæны дуарыл бахæцыд, дуар базыхъхъыр æмæ йæ фæстæмæ рахгæдта. Уæд та уал ам алæууа. Æмæ лæуыди дуарбахизæны æмæ, уартæ бæласы цонгыл цы цалхы къуыдыр ауыгъд уыд, уымæ касты. Стæй та йæм ахæм фæнд æрцыди – ацæуа уырдаæм, ацæуа æмæ уым лæууа бæласы бын. Фæлæ, йæ бон у, æмæ йæм уырдаæм исчи бацæуа æмæ йæ фарсмæ æрлæууа, æмæ йæ нæ фæндыд, исчи йæ фарсмæ æрлæууа, уый. Уæд æрзылд йæ бынаты æмæ бахæцыд дуарыл. Мидæгæй Ногийы фарсмæ, мæнæ цыма фынгыл бадтысты, уыйау бадти иу æнæзонгæ лæг. Уымæн дæр йæ чъылдым къулмæ здæхт уыди Ногиау, йæ иу къах йе ‘ннæ къахыл бæрзонд æвæрд уыд æмæ йæ хæцъил дзабырыл æдде цы цыргъфындз къалос уыдис, уый бырынкъ хъилæй баззад. Лæгæн уыд къæсхуыр цæсгом æмæ сабыр, фæлмæн цæстытæ. Цыдæр дзырдта Ногийæн, æмæ афтæ зынд, цыма тæрсгæ кодта, исчи йæм ныхас куы баппара æмæ йын йæ ныхас куы бакъуылымпы кæна, уымæй. Сосаби йæм дуарбахизæнæй каст. Дæ бон хорз бадзурын æм хъуыд, фæлæ йын йæ ныхас баурома, уый йæ нæ фæндыд, стæй йæм дзурын дæр нæ цыд.

– Дæхæдæг тæрхонгæнæг фæу, – дзырдта лæг. – Иу хъæуæй расхъиу, горæты сарты раппар дæхи æмæ иннæ хъæуы бамидæг у.

Табу дæ фарнæн, фæлæ дæ ма дæ бинойнагыл бацин кæныны бон фæуæд, ма дæ сывæллоны барæвдауыны бон – æмæ та фæстæмæ ныззил! Сабаты изæрæй радугъ кæн æмæ Хуыцаубоны изæрæй фездæх. Ныр кæд нæ бын æрхъарм кæниккам ацы дзæбæх хъæуы. Хуыцау сарæзта уыцы чызджы æмæ ардыгæй цæуыныл фæци!

Лæг фæлæууыд йæ ныхасæй, æмæ Ноги радзырдта Сосабимæ:

– Хæстæгдæр рацу, Сосаби, мæнæ нæ нæуæг ахуыргæнæгимæ базонгæ у.

Лæг уыцы рог фестад йæ бынатæй, æмæ йæм Сосаби дæр – йæ дæларм къласы журнал æмæ дæлармыдзаг тетрæдтæ, афтæмæй атагъд кодта. Кæрæдзимæ сæ къухтæ радтой.

– Тынг æхсызгон мын у, – загъта лæг.

– Мæнæн дæр, – загъта Сосаби дæр.

– Ёрситы лæппу – Армела.

– Саусачиты Сосаби, – загъта Сосабийы бæсты Ноги, æмæ дзы тынг фæбузныг и Сосаби.

– Æмæ ныр уый цы фæци, ам чи куыста, уыцы чызг? Ёниу иу нæ уыди, дыууæ уыдысты.

– Уый дын нæ загъдзынæн. Æнæуи дзæбæх чызджытæ – камдæр, хæрз дзæбæх, цы йæхæдæг, цы йæ хо. Не ‘фсин æндæр кой не скодта. Ахæм къуымтæ, дам, ныууагътой æмæ, дам, сæ лæг йæхи уыны. Æмæ сылгоймаг йæ сыгъдæгæй фидауы.

– Уогъ, дзæбæх чызджыты каст кодтой, – загъта Ноги дæр. – Æмæ уæдæ ацыдысты, нæ?

– Ацыдысты, уæдæ цы кодтой.

Æмæ Сосаби хæстæг балæууыд лæгмæ.

– Куыд ацыдысты?!

– Уымæн ницы базыдтон, мæхи æфсымæр. Æз ам нæ уыдтæн, куы цыдысты, уæд. Æфсин ам уыди, æз нæ. Ацыдаиккой. Хæсси-нагæй сæм уа диссаг цы уыдаид! Æфсин афтиаджы хъуыддаг иста йæхимæ...

Сосаби лæугæйæ баззад. Йæ дæлармæй фыццаг тетрæдтæ æркалдысты, стæй журнал дæр æрхауди тетрæдты уæлæ. Сосаби æргуыбыр кодта – журнал æмæ тетрæдтæ сисинаг сты, уый ма ахста йæ зонд. Стæй йæм æнæуи дæр лæууын нæ цыди. Куыддæр æргуыбыр кодта, афтæ йæ цæстытыл ауад, фæлæ цыма йæ цæстытыл нæ ауад, цыма сæ уынгæ кодта, афтæ йæм зынд –

уæд Потапич, зæххы кæрон æмæ арвы кæрон кæм баиу сты,
уым куыд фæхæрд кодта, афтæ дзы ныр та бирæ исчитæ
æрцæйцыди уырдыгмæ. Се ‘ккæйтты хастой стыр æргæмттæ –
сугтæ уыдаиккой, уæдæ æндæр цы хъуамæ хастаиккой! – æмæ
зарыдысты:

*Саугъæди муркъитæ –
Хор сæмæ нæ кæсуй,
Хор сæмæ нæ кæсуй, гъей!*

Зарыдысты уыйæппæтæй, æмæ дунейыл уыцы зарæджы
йеддæмæ ницуал уыд.

Сосаби гуыбырæй баззад. Дис кодта – уыцы стыр æргæмтты
бын ма зарын сæ бон куыд у? Æви, заргæ уымæн кодтой, æмæ
се ‘ккæйтты ахæм стыр æргæмттæ кæй уыди? Стæй гуыбырæй
бафæллад æмæ йæ зонгуытыл æрлæууыд. Ноги æмæ сæ нæуæг
ахуыргæнæг джихæй баззадысты.

Декабрь, 2012

БАМЫР И ФӘНДЫР

ÆЗ БАДЫН ДÆ РАЗЫ

Æмбисæхсæв бæрзонд арвы тыгъдадыл –
Ыстъалыцæхæр... Ракалд цыма зæй.
Æмæ цъæх арвæй зæххы ‘хсæн фæндагыл
Цæуы æртивгæ, мидбылхудгæ мæй.

Ныссабыр ысты рынчындоны цаутæ,
Æрфынæй ис хæххон къæйты бын дон, –
Уæддæр дæ рæсугъд сау цæстыты хаутæ
Ды нал кæныс мæ лæгъстæмæ дæр гом.

Зæрдæйæ дын дæ уавæр æз æмбарын,
Фыдниз дын кодта де стыр цард къуындæг...
Дæ фæстæ æз æнцойдзинад нæ арын,
Дæ аккаг дзырдтæ не ссардзæни лæг.

Кæсын æнкъардæй саст рудзынджы авгæй,
Бырсы йæ балцы, рухс таугæйæ, мæй, –
Бæргæ, дæу æз куы нæ федтаин мардæй,
Фæлæ хъысмæтæй ахæм амонд нæй.

Ныр æз мæ уды маройæн фæразын...
Æрвгæронæй мæм Бонвæрнон кæсы...
Мæ фæллад зæрдæ нал агуры зарын,
Мæ хъарм цæссыг дæ къахвæдтæ æхсы.

* * *

Мæ рагбонты цы амондмæ бæллыдтæн,
Мæ сæнтты-иу цы хорз фидæн уыдтон,
Æз уый агурæг бæстæтыл нæ зылдтæн,
Æз уыцы фарн Мыстулатæй куырдатон.

Дæ цæстытæм дын не ‘фсæстæн кæсынай,
Дæ бакаст мын цæрыны ныфс уыди.
Фæллад зæрдæ-иу феуæгъд и йæ зынтæй,
Дæ фæндырдзагъд мæ зæрдæмæ хызти.

Фæлæ хъысмæт йæ уæззау уаргъ æруагъта,
Йæ мæлæтдзаг цæф сæмбæлдис дæуыл.
Мах хуры тын кæрæдзиуыл куы баста, –
Дæ бæсты цæф куыд не ‘рцыди мæныл?!

Цæмæн байстай мæ цæстытæн сæ бартæ,
Цæмæн мын нал ис хуры тын уынæн?
Мæ зæрдæ-иу дæуыл куы кодта заргæ,
Дæ бакаст дæр ныфс куы уыди мæнæн.

* * *

Мæ мыггаджы фидауц, мæ фыдæлты мæсыг,
Цæмæн мыл æмбæлыс æнкъардæй, цæмæн?
Æви дæм фæхæццæ мæ марой, мæ цæссыг
Æмæ йæ нæ зæгъыс æргомæй мæнæн?

Фыййагдон-иу раздæр йæ уылæнтæй хъазгæ
Мыстулоны цагъдмæ цæй кафаг уыди!
Ныр бамыр и фæндыр, дон нал кæны заргæ,
Ирыстоныл халон хъæргæнæг зылди.

Зыдтой дæ нæ дзыллæ хæрзæгъдау, уæзданæй,
Дæ фæндыры цагъдæй сын кодтай лæггад.
Ныр ахицæн абон дæ мидбылхудт цардæй,
Кæуы дыл Ирыстон – дæ сызгъæрин мад.

Хæдзары æфсинтæй уæд чи уыд сæрæндæр?
Дæ залгъæд кæртытæ дын кодта сыгъдæг.
Мæнау ныр æнæ уый дæуæн дæр, мæ хистæр,
Куырттаты фæтæн къуым уыдзæни къуындæг.

* * *

Æнцадгай мыл мæ боны рухс фæвæййы,
Æхсæвы тар мæм рудзынгæй кæсы.
Нæ урс къæбыла а изæр нæ рæйы, –
Йæ ниуын мын зæрдæйы низ хæссы.

Мах цардыстæм æмуд æмæ æмзондæй,
 Нæ комдзаг кодтам адæммимæ дих.
 Ныр мæ ныууагътай а зæххыл зæрондæй,
 Æмæ мæ зæрдæ цъитийау ныйих.

Сыгъдæгзæрдæйæ амадтам нæ мәсыг,
 Рæсугъддæр райсом Бобронау уыдтам.
 Ызгъæлы ныр дæ фæндырыл мæ цæссыг,
 Æдзух та-иу дзы адæмы хынцтам.

Æз демæ хъæды мусонджы дæр бадин,
 Дæ конд æууæрцъ-иу адджынæн хæрин.
 Къæвда уа, хур, хъызт зымæгæн фæразин,
 Дæ зæрдæйæн æгæрон цин хæссин.

Æрдзæй ма мын цы рæстæг ис цæрынæн,
 Цы ма уындзынæн хуры рухс тæмæн,
 Уый æз дæ уарзт, дæ номимæ бæтдзынæн,
 Рæдудзынæн мæ баст уæнгты бæндæн.

Уынын дæ фарсмæ ныр бынат мәхицæн,
 Бæргæ, дæ разæй ку' ацыдаин æз!
 Фыдох нæ иу бон нал акæндзæн хицæн,
 Уыдзæн нæ бынат дидинæгджын фæз.

МÆ ДЗÆБÆХ МАД!

Мæ дзæбæх мад, цы не скæнин дæу тыххæй,
 Дæуæн лæггæдтæй чи бафсадид мæн?..
 Тæргай цæст мæм куы радардтай дæ цыртæй,
 Æви дын кæд нæ бæззыдтæн фыртæн?

Нæ мæ сты рох дæ зын цæрдтытæ, дугътæ,
 Куыд-иу къахтай дæ сабитæн хуыскъæл.
 Хъызт зымæг-иу нæ батавтой дæ къухтæ,
 Дæ зæрдæ та цæссыгæй уыд дæнгæл...

Фæлæ зæгъ-ма, цы дын уыди нæ бон та?
 Дæ дæлбазыр мах сабитæ уыдыстæм.
 Æхсæв дыл бон дæ сау мæтæй нæ кодта,
 Дæ фæдыл-иу æххормагæй цыдыстæм...

НАКУЫСАТЫ Наирæ

ЗÆХХ НАЛ УРОМЫ АДÆМЫ ТÆРИГЪÆД

* * *

Æнæкъæм дуне, ноггуыр дæхх, дзæнæт, –
Уыдта Адам йæ Паддзахы – Хуыцауы.
Нæма зыдта тæригъæдтæ, мæлæт,
Уыд иузæрдион Скæнæджы Æгъдауыл...

Паддзæхтæ-сихтæ арвы бын дæр ис.
Фæлæ æгъдау... Уый сойдзырагъау тайы.
Тыхст удызмæлд, йæ удхар æмæ рис
Фыдлæджы зонд æнаккагыл нымайы.

* * *

Быхсы рæстуд фыдми æмæ хæрамæн,
Фæцуды, ‘рхауы, фæлæ сысты ног.
Фыдбылызтæ – йæ удыхос лæгмарæн,
Мæрдтыбирæгъау алкæддæр – ыстонг.

Зæхх нал уромы адæмы тæригъæд,
Æнкъуысы бæстæ, раивылы дон.
Æгас дзыллæты уадтымыгъ ныууигъæд,
Цæйнафæлтау сæ ахæсса зындон!

* * *

О дун-дуне, Хуыцауы тасæй бариз!
Йæ уаз фæндæй нæма бабын и зæхх, –
«Титаник»-ау ныгъуылы фурды. Рахиз,
О адæймаг, хæсдзæни дæ фыдæх!

Æнæ Хуыцауæй арвыстай дæ азтæ,
Дæ зæрдæ – талынг, рухсы цъыртт дзы нæй.
Фæлæ дæм Уый æркаст æмæ фыруарзтæй
Уæларвæй сиды: «Мауал лидз Мæнæй!

Ысхиз, мæ хур, дæ Дарæджы хъæбысмæ, –
Ыссар æнцой, дæ сау фæндтæ ныууадз!
Æнусон рухс дæ зæрдæйы ныттадз, –
Цæхæр ыскала стъалыйау дæ хъысмæт».

ХОРЗЫ АЛЧИДЕР УАРЗЫ

ХОРЗ ФÆД НУУУАГЪТА ЙÆ ФÆСТÆ

Разагъды персайнаг поэт Саади 700 азы размæ афтæ загъта: «А зæххыл цы хорзæхтæ ис, уыдонæй баззайы æрмæстдæр хорз ном, æмæ уый чи нæ ныууадза йæ фæстæ, уымæй æнамонддæр нæй».

Амилаханты Ильяйы æнæгуырысхойæ схонæн ис амонджын: бирæ ахъаззаг хъуыддæгтæ сарæзта йæ царды бонты, адæймаг йæхицæн хорз ном цæмæй скæны, ахæмтæ. Райгуырди Лесчены хъæуы 1920 азы зæхкусæджы хæдзары. 1939 азы каст фæци сæ хъæуы астæуккаг скъола æмæ кусын райдыдта Æрæфы районы газет «Социалистон Дигорæ»-йы, фæстæдæр та райæххæсткомы. 1940 азы йæм фæсидтысты Сырх Æфсадмæ. Райдайæны ахуыр кодта полчъы скъолайы, стæй та Брянскы хæстон-политикон училищæйы. Уым райста политразамонæджы ном æмæ сси ротæйы командиры хæдивæг. Иуцасдæры фæстæ та йæ ногæй арвыстой ахуырмæ – Новосибирскы хæстон-политикон училищæмæ. Каст æй куы фæци, уæдæй фæстæмæ хæцыди знаджы ныхмæ Балтикайы æмæ Ленинграды фронтты. Уыди 558-æм минометон полчъы 31-æм минометон бригады дивизионы командир. Хъазуатон тохты фæцæф æртæ хатты.

Йæ хæстон сгуыхтытæй иуы тыххæй 558-æм минометон полчъы командир 1944 азы Декабры фыста: «В боях при прорыве эшелонированной обороны противника с форсированием реки Вента в районе дер. Лукас с 21 по 23 ноября 1944 г. тов. Амилаханов проявил мужество, стойкость и военную доблесть в управлении огнем подгруппы ПП I стрелкового батальона 813 стрелкового полка. Тов. Амилаханов, находясь в боевых порядках пехоты под сильным ружейно-пулеметным огнем противника, рискуя жизнью и презирая смерть, умело и хладнокровно управлял огнем дивизиона. Замечательно организовал постановку заградительного огня у места форсирования реки, подавив

огневые средства противника в полосе наступления батальона, уничтожив при этом 8 пулеметных точек, 3 орудия ПТО, разрушил 2 блиндажа и подавил 2 минометные батареи и 2 75 мм орудия противника, чем обеспечил без потерь форсировать реку Вента и расширить плацдарм на восточном берегу для дальнейшего развития операции...»

Илья дивизионан командæ кодта хæсты фæстæ дæр – 1945 азы декабрьмæ. Йæхи хъæбатырæй кæй равдыста, уымæ гæстæ йын лæвæрд æрцыди: Александр Невскийы орден, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты фыццаг къæпхæны орденæ дыууæ, Сырх Стъалыйы орденæ дыууæ, майдантæ: хæстон сгуыхтыты тыххæй æмæ Германыл фæуæлахизы тыххæй.

Амилаханты лæппуйæн йæ хæстон фæндаг райдыдта хуымæтæджы салдатæй. Æфсады æдæппæтæй фæци 25 азы. Йæ райгуырæн Ирыстонмæ сыздæхти дæлбулкхонæй – 1965 азы æмæ куыста бæрнон бынæтты. Амарди 1996 азы.

Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ Ирыстонæй ацыди 125 мин адæймаджы бæрц. Уыдонæн се ‘мбис сæ хæдзæрттыл нал сæмбæлдысты. Адæмы сæрвæлтау сæ цард нывондæн æрхастой Гæздæнты авд æфсымæры, Темырты æхсæз æфсымæры, Дыгуры æхсæз æфсымæры, Хестанты æхсæз æфсымæры. Фæндзгай æфсымæртæ кæмæй фæхъуыд, уыцы бинонты нымæц хæццæ каны фынддæсмæ, цыппæргæйттæй чи бавдæлон, уыдон сты дыууиссæдзæй фылдæр. Æртыгай зынгхуыст æфсымæрты кой нал кæнын: афтæ бирæ сты, æмæ сæ абоны онг нымайгæ дæр нæма бакодтам. Тугдзых фашизмы азар æппæтæй тынгдæр кæй басыгъта, уыцы адæмты хыгъды сты ирæттæ дæр.

Амилаханты Солæманы хæдзарæй дæр хæстмæ ацыд æртæ æфсымæры: Тазæрет, Илья æмæ Джабраил. Тазæрет уыди полчъы комиссар, фесæфт æнæбæрæгæй. Капитан Джабраил знæгты

Амилаханты Илья.

ныхмæ тох кодта Латвийы зæххыл, фæмард, Мемеле, зæгъгæ, уыцы доны был, баныгæдтой йæ æфсымæрон ингæны.

Илья амонджындæр разынд, æгас хæдзар ссардта, райгуырды арта фырты æмæ иу чызг. Лæппутæй дыууæ æгас нал сты. Æртыккаг – Сергей – йæ фыды хуызæн ссис æфсæддон, хæстон-денджызон флоты фæци 32 азы, райста булкъоны цин. Йе ‘фсæддон хæстæ кад æмæ радæй кæй æххæст кодта, уый тыххæй йын лæвæрд æрцыди аст паддзахадон хæрзиуæджы. Ныртæккæ цæры Камчаткæйы. Чызг Тамарæ та кусы англисаг æвзаджы ахуыргæнæгæй Дзæуджыхъæуы 30-æм скъолайы.

Амилаханти Илья чысылæй фæстæмæ бирæ уарзта аивадон литературæ. Йæхæдæг дæр фæлвæрдта йæ сагъæстæ, йæ хъуыдытæ поэтикон æвзагæй нывæндынмæ. Курдиатæй цух кæй нæ уыд, уымæн æвдисæн, дæлдæр цы æмдзæвгæтæ мыхуыр кæнæм, уыдон. Иутæ дзы алы рæстæджыты рацыдысты журналтæ «Мах дуг» æмæ «Ирæф»-ы, иннæтæ та систам, 1976 азы йын чиныгуадзæн «Ир»-ы, «Хуанхти кизгæ», зæгъгæ, цы æмбырдгонд рацыд, уырдыгæй.

АМИЛАХАНТИ Илья

СУГЪД ЗÆРДÆН НÆЙЙЕС ЦÆФСÆН

ИМИСУН ДÆ, КИЗГАЙ

Майи изæр æ сау мелтæй
Арвгæрæнтти имæхсуй.
Фæлмæн ахъуз нарæг комæй
Дони унæр исхæссуй.

Æстълутæ устур зеуæй
Райдæдтонцæ фæлгæсун.
Калуй æ рохс арви реуæй
Фæлорс мæйæ æнæсум.

Рæвдауй мæ майи æрдзæ.
 Ци ‘хсицгон æй æ лæвар!
 Дзорун, кизгай, мæйи хæццæ,
 Агорун си дæу хабар.

ДЕНГИЗГÆРОН

Гъазуй денгиз æ уолæнтæй,
 Æ билтæмæ æмпурсуй.
 Устур дессаг, ци æзнæт æй,
 Æнцад лæуун нæ бухсуй.

Тохæн кæнуй, а денгизау,
 Уарзгæ зæрдæ дæу мæтæй.
 Тæходуйтæ, тæхгæ маргъау,
 Ку тæхинæ базуртæй!

Уæд дæу размæ фæттæхинæ,
 Мæ сауцæстæ, мæ уарзон.
 Фæлмæн батæ дин кæнинæ
 Хебæраги æхсицгон.

1945 анз, г. Ригæ

БОРÆМÆЛГЪИТÆ

Борæмæлгъитæ зарунцæ
 Нæртон хъурæй æхсицгон.
 Мæ зæрди мин итаунцæ
 Сосæг цийнæ, æгæрон.
 Барæн, æмбал, ба мæ уадзæ
 Лæмбунæггæй игъосун.
 Сæ зæлланг мин – цийни хуасæ, –
 Кизгайи зар имисун.

1945 анз, г. Ригæ

* * *

Цъетедон хастай гогойни
Уалдзигон сәумә еухатт.
Фембалдан, кизгай, донгони, –
Адтәй не ‘вдесән къахнад.

Ниццахъал кодта мә зәрдә,
Денгизи донау хеваст.
Дә сау цәститән, мә сәрдә,
Ци ‘хсицгон адтәй се ‘нгас!

Фал нә цард махән не ‘сеу әй, –
Бауагътай кедәр не ‘хсән.
Соми дин кәнун фәрзеуәй,
Сугъд зәрдән нәййес цәфсән.

Ци ма фәззиннис мә фунти
Еци къахнадбәл хатгай?!.
Ниллакъунгәнгәй де ‘рфгутә,
Фәккәнис мәбәл тәргай.

Мә рист зәрдә мин ма ‘ууелә –
Гъеууоми дә әз хастон.
Ехх, кизгай, кизгай, саухелә,
Кәддәр дә берә уарзтон!

Хастай Ирәфәй цъетедон
Уалдзигон сәумә еухатт.
Æрвгәронәй хори пеллон
Тавта әрдзи реу әнцад.

САСУГ

Мә мадә Самилханән

Сәрдә рафецудта
Июләй августмә.
Цудтән мә гъәубәстәй
Батуммә мә кустмә.

Уæд ми кæддæр-некæд
 Æна сасуг курдта.
 Мæнмæ мæ нæхстæрбæл
 Къæсæрæй ку ‘сдзурдта:

– Биццеу, нæбал бæззуй
 Мæнæ мæ сæрбæттæн.
 Иссæй и уазалæн
 Бауæр æнцон сæттæн.

– Цæй-ма, цæбæл æй нур,
 Æна, дæ хъурдохæн?
 Тагъд дин æрветдзæнæн
 Сасуг, гъар цъухтохæн.

... Бæнттæ евгъудæнцæ.
 Зумæг æрфестæг æй.
 Æна бæргæ хизта
 Сасуг æ еунæгæй.

Фал æз афонæбæл
 Мæ дзурд нæ бакодтон.
 Уобæл æнæсцохæй
 Кæнун устур фæсмон.

Фæцæй уæззау незæй
 Æносмæ мæ мадæ.
 Ме ‘ной æй гъæубæстæ
 Байвардта æд кадæ.

Хæсдзæф æрбацудтæн
 Тухстæй æз нæ къæсмæ.
 Цудæнцæ синхонтæ
 Мæнмæ тæфирфæсмæ.

Къуæремæ банцадæй
 Мæ синх. Изæрдари
 Æз дæр æрфунай дæн
 Хъонцæй нæ хæдзари...

Бафтудтæн уæлмæрдти
Фæсгъæу, нæ уæлтегъæ.
Зуймон тар æхсавæ
Бадтæй бæзгин мегъæ.

Кудтæй асæст хъурæй,
Ниудта и сонт уадæ.
Уæд дин æвеппайди
Фæззиндтæй мæ мадæ.

Хуæстæй æ фæрстæбæл,
Уæззау ку нигъгъæрзтæй,
Мæнмæ æнæ сдзоргæй
Бунти æрбакастæй.

Лæудтæй бæгъæнсарæй,
Фецæ, игон уонтæ.
Думги зуст æмбалдæй –
Пихсил æ дзиккотæ.

– Уæууæй, мæ ниййерæг,
Цæмæн дæ уæлмæрдти,
Миййаг, æнафони
Имисис нæ мæрдти?

Мæнæ ци уазал æй,
Рæстæг куд нигъгъизтæй?
Самил, мæ ниййерæг,
Фудбон ци æлгъист æй!

Уазал æгъатир æй,
Æзнаг, мæлæтхæссæг.
Цæуæн тагъд нæхемæ –
Нæ къæс æвæгæсæг.

Нæййес бацæуæнтæ
Арф метæй нæ тургъи,
Гъеуæд æнафони
Уæлмæрдти ци мурхи?

Нæ гъог нæуæгзад æй,
Æ уæс баендæфстæй.
Куд æнцæ, кай зонуй,
Де ‘ной æнæ кæсгæй.

Мæнæ ци уазал æй!
Зæнхæ ниффæркитæ ‘й.
Цæгъдуни фæцæнцæ,
Æна, нæ кæркитæ.

Лæууй æд сундакъæ
Де ‘лхуйнæ тæрхæгбæл.
Хъæбæр исæрхун æй
Дæубæл, æ зелæгбæл.

Хъуæцæ нæбал уадзуй
Арвмæ нæ тохона.
Де ‘ной нæ хæдзарæ
Уазал, æдзæр къона.

Нæ куй нæ дзатмабæл
Кæнуй æрхунбадæ.
Хатгай æ неунгъæр –
Дзиназгæ сонт уадæ.

Æна, исфæлорс æй
Метæй мæ сау ходæ.
Ескæд дæ ингæнæй
Мæнбæл ма нихходæ.

Ду ми сасуг курдтай,
Ду уо æнæ бостæ, –
Мæнæ ‘й æрбахастон –
Фæддарæ ‘й æносмæ.

– Цæугæ, багъар кæнæ,
Биццеу, нæ хæдзарæ.
Согтæ æрбахæссæ,
Нæ пеци бандзарæ.

Резис, исуазал дæ.
Цæугæ, æййафун дæ.
Дæхе бахъан кæнæ.
Фæккæнæ хуæрзфунтæ.

...Æваст æригъал дæн.
Калдæй мæ цæстисуг.
Лæудтæй мæ къелабæл
Киртæ бæзгин сасуг.

КЪÆДЗÆХ

Малити Геуæргийæн

Къæдзæх æгомуг æй, –
Егъау – неци дзоруй,
Фал е æ медзæрдæ
Тухсуй æ мæтæй.

Къæдзæх – Геуæрги дæр,
Махæй неци коруй,
Цирти ‘й, æ «Ирæф» ба
Алкæд нæ хæццæ ‘й.

Адтæй е, Геуæрги,
Дзурдти сауæдонæ,
Махæн нæ зæрбатук,
Не ‘взагæн – мæсуг.

Уой финститæ кæсгæй,
Дигорæ, базонæ,
Æна æригъзалуй
Содзгæ цæстисуг.

Корун, мæ нийерæг:
Фестай дæ къелайæй,
Зæгъæ Геуæргийæн
Циртмæ арфи дзурд.

Биццеу, æримисæ
Æ ном зæрдираййæй, –
Нæ райгурæн бæстæн
Адтæй æцæг фурт.

Адтæ, мæ Иристон,
Æфхуæрд и æлдæрттæй,
Издин мегъти батæй
Æлваст, ехдонау.

Геуæрги дæу зинтæ
Зæрдæй балæдæрдтæй,
Хаста бæгъатæрæй
Æ уод дæ фæхъау.

О ‘нкъард цæмæн кæсуй
Уæлдзар ходи бунæй,
Иристойнаг Байрон –
Цæбæл æй æ рист?

Нæ бафсастæй цардæй,
Зæлдаг хори тунæй,
Уæдта куд æнгъезуй,
Уотæ нæй имист!

Кедæр хахур цъухæй,
Марги сæти пурфæй
Къæдзæх Геуæргийæн
Æ цард никкалдæй.

Кæмидæр Сибири
Судæй ниррæссудæй,
Гулаги бараки
Æ уод ниссалдæй.

Корун, уарзон баба,
Нæ хестæрти хестæр,
Зæгъæ Геуæргийæн
Циртмæ арфи дзурд.

Дарæ дæ зæрдæбæл,
Нæ ирæзгæ фæлтæр, –
Поэт берæ уарзта
Хуæрзуод, хуæрзигурд.

О, ду, мæ Иристон,
Корун ди, табуафси,
Уомæн æнæмæлгæ
Æ ном искæнæн.

Фæндуй фæууинун мæн
Терки дони рази
Цитгин Къостай фарсмæ
Уомæн циртдзæвæн.

МÆ ГЪÆУМÆ

Ду мæ райгураен мæнæн,
Ци æхсицгон дæ зæрдæн;
Некæд дæ кæнун иронх,
Зæрдæбæл лæууис æдзох.

Дæ бæрзонд тегътæ, дæ дон,
Дæ хъал будурти есбон,
Нæ ходгæ хорау – хиццаг,
Дæ баргин дзиллæн – цийнаг.

О Лескен, Лескен, мæ гъæу!
Куд нæ дæ уарзон æз дæу!
Дæ кой дæр мин æй хъазар,
Салам дин хæссæд мæ зар!

* * *

Æзнæт думгæ, байгъосæ,
Ма уо алкæд сæргой.
Хастон тохæй æдосæ
Цæф салдати ме ‘ккой.

Бæсти фæхъау, æд када –
 Тохмæ бурстæй æдас.
 Сурхæфсæддон – ме ‘рвадæ,
 Нæбал æй нур æгас.
 Думгæ, ду дæ сæрбарæ,
 Зелдох кæнис ду цурд,
 Берæ ‘й хъæбæр дæ хъарæ,
 Бакæнæ мин мæ дзурд.
 Уой мадæмæ бауайæ,
 Дигоргоми ‘й æ къæс.
 Къæразгæ ‘ймæ бахуайæ,
 Зæгъæ: «Федун ме ‘хæс.
 Æна, дæ фурт тох-зини
 Адтæй нифсæй идзаг.
 Хуссуй нур ба ингæни,
 Æ цинел ин – мæрддзаг».

ТАЗÆРЕТИ БÆЛАСÆ

Ме ‘нсувæрæн

Уалдзигон бон æризæр æй,
 Æй нæ тургъæ æнæ сум.
 Æрхи мæйæ нидздзангъир æй,
 Цæветтонги ‘й ниуæзтгун.
 Рæзбæласæ дзатмай рази
 Бателидæ, цит, æ сæр.
 Ниссагъта уой уæд еу анзи
 Ме ‘нсувæртæн сæ хестæр.
 Сæумæ раги, изæрæй дæр
 Е хæссидæ уомæн дон.
 Исæвардта фиццаг сифтæр
 Æ мадæбæл гъе уой ном.
 Фал и мæйæ цæбæл тухсуй,
 Цо, базонæ, ци ‘й е ‘нкъард?
 Æ зæрдæмæ ци зин хæссуй, –
 Бафæрсунмæ æй идард.

...Æртъинкк кодта мæ цæсгомбæл
Æвеппайди цæстисуг.
Гиудтæй мæйæ арви реубæл,
Бæргæ н' адтæй е расуг.
Кудтæй, мæгур, и бæласæ
Мæ уæлсæргъæ æнкъардæй...
Уой сæрбæлтау тохи лазæй
Æ ниссадзæг фæммардæй.

* * *

Сæрдигон бон исехæн дæн,
Ку барезуй мæ бауæр,
Ка уи зонуй лæги сæнттæн,
Сæйгæ уодæн æ уавæр?!

Гъосгъонагæй реугудурбæл
Ниннодар æй и фуднез.
Нæ зонун, нур, ка ни кæбæл
Фæууодзæнæй уæлахез?!

Думгæ кæнуй кæцæйдæрти,
Гъаруй мæмæ æ уазал.
Æвæццæгæн, бунтæ-сæрти
Æрбагъузуй мæ адзал.

Цард... Мах хаттгай ку баходæн,
Нифсхаст лæг, дан, неци æй, –
Арази дæн, тæппод уодæн
Ингæни ун хуæздæр æй...

ХОР ÆМА ДЕНГИЗ

Изæйрон арв – æнæмегъæ,
Цъæх цæститау ирд, кæдзос.
Сау денгизæн арви тегъæ,
Цит, райвазидæ æ гъос.

Хори цæстæ и денгизмæ
Гъузгæй хаста æ фусун.
Дууемæн дæр сæ биз-бизмæ
Дессаг адтæй бакæсун.

И хор лæстæй æнæзустæй
Æртайунмæ æ бауæр.
Фал денгиз дæр ку нæ хустæй,
Балæдæрдтæй æ уавæр.

Æ гъæр хъæбæр иситинг æй,
Æ цъæххалтæй æмбухта.
Дуйней тавгæй хуæрзсурхзингæй,
Æхе донмæ рæмугъта.

Ес-наийесæй хори цæстæ
Денгизгæрон ниббурдæй.
Фæссатæг æй дони гъæстæй,
Нæуæг бон ба игурдæй.

ДÆ УÆЛИНГÆН

Ерун си ме 'нсувæр Омæни ном

Хуæрзбиццеу – сувæллонæй,
Æгæрон цардбæллонæй
Дæ цардæй фæххецæн дæ æваст.
Дæ уолæфт ку нигъгъос æй,
Дæ цæсгон ниффæлорс æй,
Баминаг æй æносмæ дæ каст.

Дæ уæлингæн лæуунцæ,
Цæстисуг æгъзалунцæ
Дæ ахил сæргубур, æнкъардæй.
Дæ уарзон хуарз æнгæрттæ,
Дæ гъæуккаг зæронд лæгтæ
Дæ рохс ном имисунцæ кадæй.

Ци кæна, ци, дæ мадæ?
Кæуйнаг ин æрбадæ.
Нигæнаен дин абони дæ мард.
Æвддæс анзи ци æнцæ!
Ехх, уæууæй, куд фæцæнцæ!
Цубур адтæй, ме ‘рвадæ, дæ цард.

06.10.1946

МА ФÆССАЙÆ

Фæххецæн æнцæ нæ нæдтæ,
Кæрæдземæй ан идард.
Дæу æримисгæй, мæ зæрдæ
Нæбал фæллæууй æнцæд.

Дæ сорæти ист мæ размæ
Æрбаивæрун хæстæг,
Дæ ходæзмолæ æнгасмæ
Берæ фæккæсун листæг.

Сæрдигон изæр мæйрохсмæ
Фæстаг хатт еумæ лæудтан,
Нæ кæрæдземæн æносмæ
Уарзуни соми кодтан.

Бæрзондæй нæмæ дардтонцæ
Арви гагутæ се ‘нгæс,
Бормæлгъитæ нин зардтонцæ
Сæдæ хъуремæй тæмæс.

Ма мæ феронх уо, корун ди,
Ма мин фæссайæ ме ‘нгъæл,
Ма мин фæууадзæ мæ уоди
Æнæнгъæлæги дзæгъæл.

1945 анз, Лескен

ДУМГÆ

Нæ дзæхæрай рæзбæлæсти
Фæлмæн думгæ бауозуй.
Сосæггай син е сæ гъоси
Ка ‘й зонуй ‘ма ци дзоруй?

Базмæлунцæ цъæх сифтæртæ,
Исигъусуй сæ сæр-сæр.
Æвæццæгæн, сæ мед-зæрдæ
Ниддес унцæ цæбæлдæр.

Дарун мæ гъос думги зармæ,
Мæнæн дæр кæд разæгъа
Десæ-месæй дæ салантæ,
О ме стъалу, фал магъа...

Кумæдæрти фæййаууон уй
Æсхъатæгæй и бæлццон.
Е мæн сæнттæ цæмæй зонуй,
Цæмæй зонуй мæн фæндон?

*1945 анз,
г. Ригæ*

ÆНСУВÆРИ ТОГ

(Æмдзæвгæти циклæй)

Циртбæл æз байвардтон
Гæппæл нæ цъæх нæуæй,
Уобæл ниппурф кодтон
Урзæй хуæнхаг дон.

Кастæй мегъи цæстæй
Мæйæ арви реуæй,
Салдæтти уæлмæрдтæн
Фиста æ хъалон.

Æваст базмалдæнцæ
Бæласи сифтæртæ,
Думгæн ци дзурдтонцæ,
Магъа, сосæггай.

Кæрон кæми адтæй
Зæронд толдзи хæртæн.
Калдта æ цæстисуг
Циртбæл фæрдуггай.

*1974 анз, сентябрь,
г. Ригæ*

Илья йæ бинойнаг Рæхимæтимæ.

Ильяйы фырт Сергей.

Тамарæ æмæ Сергей.

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

Рæстæг куыд цæуы, афтæ бирæ ивддзинæдтæ хæссы цардмæ дæр. Нæ фыдæлты дисы æфтыдтой рагон хабæрттæ. Дзырдтой сæ сæ кæстæртæн, фæлтæрæй-фæлтæрмæ адæмон сфæлдыстады хуызы 'рхæццæ сты абоны онг дæр. Фæлæ ма сæ хорз чи хъуыды кæны, ахæм хистæртæ Ирыстоны, хъыгагæн, стæмтæ ис.

Мызуры цæрæг Едзиты Андрейыл æстай азмæ æввахс цæуы. Сывæллонай йæ фыдæй цы таурæгътæ фехъуыста, уыдон зæронды бонтæм йæ зæрдыл бадардта. Йæхæдæг куыд дзырдта, афтæмай-иу хъæубæсты фæсивæд суанг фæсахсæвæртæм сæ хæдзарæй нæ цыдысты, хъуыстой-иу хистæрмæ лæмбынæг, стыр цымыдисæй. Стæй загътæ:

– Нæ фыдæл Едзи Уæлладжыры Ходмæ балыгъд Куырттаты комы Лæцы хъæуæй. Едзитæ, Дулатæ, Хабæтæ æмæ Едзойтæ æрвадæлтæ сты. Ходмæ Едзи бафтыд, цуаны цæугæйæ. Уым та уæд Хъайтыхътæ цардысты. Бæстæ йæ зæрдæмæ фæцыд æмæ бар ракуырдта æрцæрынæн. Сæрæн лæппу уыдис. Хъайтыхътæй чызг æрхаста. Хъæуæй уæлæмайы хъæд хайæн райста Едзи. Скъахта дзы дзыхъхъ, хуыдтой йæ Едзийы цъысым. Иу хатт дзы арс ныххауд. Едзитæй йæм дыууæ æфсымæры ныххызтысты, тохы амардтой арсы, фæлæ дзы сæхимæ дæр сырды цыргъ дæмбытæй æрхауд.

Уыцы цъысымы иуахæмы æнæзæгъинаджы карк ныххауд. Изæрæй йæ дæлимон агурын райдыдта. Чидæр ын афтæ: «Дæ карк Едзийы цъысымы ныххауд». Дæлимон рамæсты æмæ Едзийы ралгъыста: «Гъе уыйау иуæй иннæмæ фæцæут». Уæдæй фæстæмæ Едзитыл æвзæр рæстæджытæ скодта. Иу иннæйы фæдыл мæлын райдыдтой. Сæ мæсыг дæр æрдагамадæй баззад. Мыггаджы ма иунæг лæг уыд. Уый Гæлиатмæ фæцыд æмæ йын уым дзуар баххуыс кодта. Алы аз дæр ын йæ ном арæм, нывæндтæ йын кæнæм, куывдтæ. Гæлиаты мидæгмоймæ бацыд æмæ йын рухс дунемæ рантыст фондз лæппуйы. Уыдоны кæстæр фæстæмæ Ходмæ æрбалыгъд, иннæ æфсымæртæ та Гæлиаты базадысты. Фыссынц сæхи – Езетæ, фæлæ иу мыггаг стæм.

ЗГÆ ХЪАМА

Алæг Америкамæ кусынмæ афтыд. Фæцис дзы къорд азы. Фæстæмæ куы цыдис, уæд фæндагыл саргъы бæх балхæдта. Изæрдалынгтæ кодта, афтæмæй йыл иу хъæугæрон дыууæ сылгоймаджы фембæлдысты:

– Мæнæ дæ амонд, сис æй æмæ лидзгæут!

Лæппу фæуыргъуыйау, йæ бынатæй нæ сызмæлыд. Ногæй та йæм сылгоймаг дзуры, сис чызджы æмæ лидзгæут, зæгъгæ. Чызг барæгмæ йæ къухтæ сивæзта. Лæг айтæ-уйтæ нал фæкодта æмæ чызджы бæхмæ сæргъæвта.

Цæуынц талынды. Иу æрдузмæ куы бахæццæ сты, уæд бон дæр æрбарухс. Чызг лæппумæ скаст æмæ ныцъцъæхахст кодта.

– Цæуыл хъæр кæныс, дæхæдæг мæм дæ къухтæ куы сдардтай! – дзуры йæм Алæг.

– Хæстæг мæм ма ‘рбацу, æз уым мæ уарзонмæ æнхъæлмæ кастæн, уæд ды хæйрæджы хуызæн мæ размæ кæцæй фæдæ? – æрдиагæй не ‘нцайы чызг.

– Ницы бар дæм дарын, уæртæ – фæндаг æмæ, табуафси, нæ дæ уромын, – дзуры та йæм лæппу.

– Куыд ма ацæуон, цы ма мæ зæгъдысты адæм?

– Цом мемæ æмæ нæ цард саразмæ. Мæн дæр хуыздæр амонд нæ хъæуы, – сабыртæ йæ кæны Алæг.

Æрцыдысты лæппуйы хæдзармæ. Чындзæхсæв скодтой, афæдзы фæстæ сын лæппу райгуырд. Иу бон ус йæ лæгмæ дзуры:

– Мæ цæгаты йæ абоны онг дæр нæ зонынц, æгас ма дæн æви мард, уый. Куы сæ бабæрæг кæниккам.

– Срæвдз кæн, цы ‘мбæлы, уый æмæ цæуæм, – загъта йын Алæг.

Къуыри фесты уазæгуаты. Фæцинтæ сыл кодтой, лæвæрттæ сын фæхастой сыхæгтæ дæр. Афтæмæй фæстæмæ рараст сты. Иу ран къæбæр ахæрынмæ куыд æрбадтысты, афтæ ус фæстæмæ фæкаст:

– Цавæрдæр барæг нæ æрбаййафы, – сдзырдта йæ лæгмæ.

Барæг куыддæр сæ разы æрлæууыд, афтæ Алæгмæ бауырдыг:

– Ды мын мæ амонд – мæнæ ай ахастай, ме знаг дæ, æмæ дæ хъуамæ амарон.

Схæцыдысты хъаматæй. Алæг-иу барæджы куы ‘рцавта, уæд-иу ус бадодой кодта. Сывæллоны уæрдоны гуыффæйы авæрдта

æмæ, йæ лæгæн хъама кæцы къухы уыдис, уый йын ацахста. Алæг æм куыд фæзылд, афтæ йыл хъамайы цæф æруад, зæхмæ æрхауд.

Ус йæ уарзонмæ дзуры:

– Амар æй, цæмæ ма йæм кæсыс?

– Афтæмæй йæ нæ марын, бæндæн мын рахæсс! Æмæ цæф лæджы йæ туджы мæцгæ бæласмæ сбастой.

– Цæуылнæ йæ марыс, кæдмæ ма йæм кæсдзынæ? – хъæртæ кæны ус.

– Уадз æмæ нæ иумæ уына, – мæстæймарæгау бакодта барæг. Уæдмæ бæласы мæрайæ калм сбырыд æмæ зæххыл бæгæнныы къусы йæ сæр атъыста, стæй кæрдæджы абырыд.

– Амар, амар æй! Æгас ма у, – йæ хъæрай не ‘нцайы ус.

– Æххæст бæгæны ануазон.

Куы дзы анызта, уæд æваст зæххыл мардæй адæргъ и. Алæг тыххæй сфæрæзта:

– Хуыцауы фат ыл сæмбæлдис.

Ус фæгæпп ласта йæ мард уарзоны цурай, хъама фелвæста æмæ, йæ къухтæ зыр-зыр кодтой, афтæмæй кард æруагъта, фæлæ лæгыл нæ сæмбæлд – алыг кодта бæндæн. Алæг феуæгъд, усы хъамайæ барæхойнымæ куыд хъавыд, афтæ йын уый лæгъстатæм фæцис:

– Дæ иунæг хъæбулы мад дæн. Бауадз мæ йе схъомыл кæнын...

Лæгæн йæ сабийы тæригъæдæй йæ зæрдæ æрсагътис. Цардысты та иумæ, фæлæ уый цард схонæн нæ уыд. Алæг хæдзары нал лæууыд, фыййау цыдис.

Схъомыл лæппу, ус амард. Æррынчын, æруатон Алæг дæр. Йæ лæппумæ фæдзырдта æмæ йын афтæ зæгъы:

– Уæлæ ма къулæй хъама æрис æмæ йæ йæ кæрддзæмæй слас.

Лæппу, йæ фыд куыд загъта, афтæ бакодта.

– Баба, хъама фыд згæ куы у, – дзуры йæ фыдмæ.

Алæг йæ цæстытæ доны разылдта. Кæддæры бæллæхы цау та йæ зæрдыл æрбалæууыд.

– Уый мæ цæхджын тугæй ахуырст у æмæ уымæн сызгæ ис...

Алæг радзырдта йæ фыртæн хабар, стæй йæ уд систа. Лæппу хъама уæлмæрды йæ мад æмæ йæ фыды ингæнты астæу ныс-сæгъта.

*Едзиты Андрейы ныхæстæм гæсгæ
йæ ныффыста Саутæты Тамила*

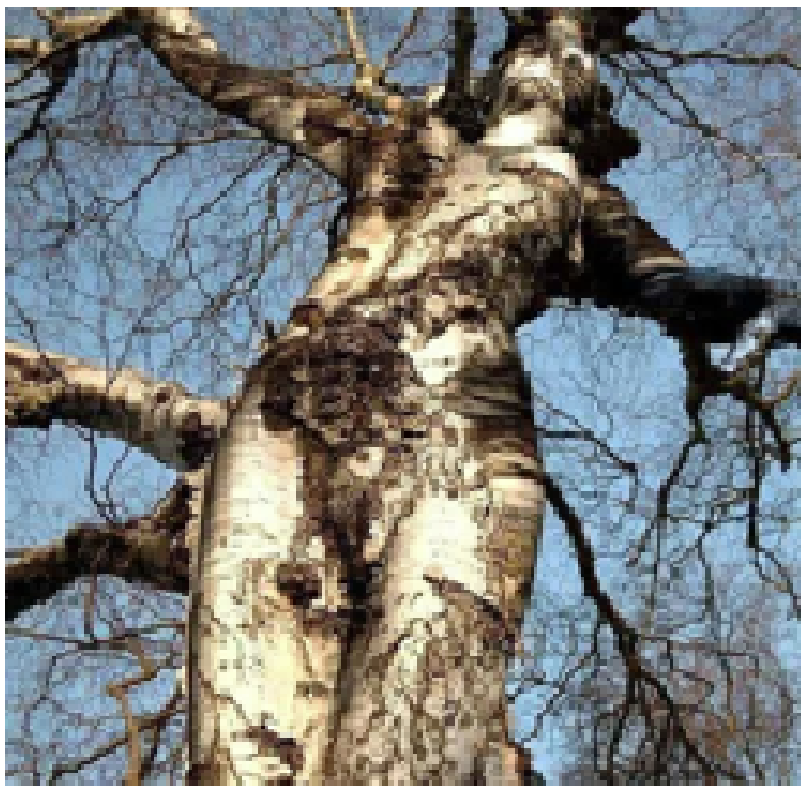

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Æрдз нын цы бирæ диссæгтæ балæвар кодта, уыдонæй иу у бæлас. Нæ равдысты фендзыстут, Зæххы къорийы алы бæстæты цы алыхуызон бæлæстæ зайы, уыдонæй иу къорд.

«Инæлар Шерман» – ахæм ном хæссы ацы секвойядендрон, рæзы АИШ-ы, йæ бæрзæнд – 84 метры, цæуы йыл 2500 азы.

Ай сылгоймаг у æви бæлас?

*Ацы бæлас зайы Камбоджæйы.
Йæ уидæгтæ сиу сты рагон кувæндонæ «уидæгтимæ».*

*Æрдзы хъæбултæй алкæмæн дæр
ис йæхи хуыз, йæхи миниуджытæ.*

Уæйыджы къæхтæ.

Уæйыджы сагæхтæ.

Гигант секвойята.

*Нæзы «Мафусаил», зайы
Цæгат Америкайы, цæуы
йыл 4844 азы.*

Хуыцаумæ кувæг бæлас.

Секвойя хъæды бæ-
лæстæн: «Чи стут,
чи, сыхах та?»

Сæгътæ бæласыл.

Баобаб.

*Хъæд
Польшæйы.*

*Ацы бæласæн та-
фæйнæджы æнгæс
уидæгтæ.*

*Иунæг
мангр-бæлас.*

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

С. Ф.

ИРОН СОВЕТОН ЛИТЕРАТУРÆ

Цытджын Октябры социалистон революци ссæрибар кодта фæллойдгæнæг дзыллæты æмæ сын радта æппæт фадæттæ се сфæлдыстадон тыхтæ равдисынаæн царды алы къабæзты. Уыцы бартæ лæвард æрцыдысты фæллойдгæнæг адæмæн литературæйы дæр, цы стыр сфæлдыстадон тыхтæ йæм ис, уыдон равдисынаæн. Фæлæ революцийы знæгтæ не ‘рæвардтой сæ хотыхтæ бынтон. Уыдон алы мадзæлттæй дæр архайдтой советон хицауады ныхмæ. Афтæ советон литературæйы дæр кодтой сæ маргхæссæг контрреволюцион куыст. Контрреволюцион буржуазийы къласы баззайæггæгтæ (Дзагуыры-фырт, Бекъойы-фырт, Барахъы-фырт æмæ æндæртæ) æрбамбырд сты 1920–1922 азты сæхи арæст журнал «Малусæджы» алыварс æмæ зæрди-агæй архайдтой сæ контрреволюцион зондахаст адæмыл ахæлиу кæныныл. Сæ сæйраг хъуыды уыдис Ирыстон советон Уæрæсейæ фæхицæн, Октябры революцийы ныхмæ тох кæнын. Фæлæ уыцы контрреволюцион шайкæйæн фаг ныхкъуырд радта коммунистон парти, раггом сын кодта се ‘цæг цæсгом.

Уыцы рæстæджы кусæг кълас æмæ йæ раззагдæр отряд коммунистон партийы размæ лæууыдис ахсджиаг фарста: литературæ раст фæндагыл саразын. Саразын хъуыдис ахæм организаци фысджытæн, кæцы хъуамæ кусæг кълас æмæ фæллойдгæнджытæй рацæугæ фæлтæрæй хъомыл кодтаид советон литературæйы кадртæ, зæронд фысджыты хъомылады фæрцы здæхтаид советон платформæмæ æмæ знæгты тæфагæй хъахъхъæдтаид советон пролетарон литературæ. Æмæ ахæм организаци арæст æрцыд. Уый уыдис РАПП (Уæрæсейы пролетарон фысджыты ассоциаци). Уыцы хъуыддагæй фæпайда кæныныл архайдтой «Малусæджы» къорд. Ноджы уæдмæ сæ рæнхъытæ фæтыхджындæр сты уыцы хуызы æмæ сæхицæн бацæттæ кодтой «ног кадртæ» æлдæрттæ æмæ хъæздгуыты цотæй (æцæг, фæллойдгæнджыты æхсæнæй се ‘хсæнмæ ирвæзтысты стæмтæ). Бандæйы

къордыл бафтыдис урсгвардион, буржуазон националист Къосирати Сæрмæт, бадилатæй рацæугæ, æлдары фырт, урсгвардион бандит – Болайы-фырт (Хъуыбадты Агуыбечыр), Æрæфы галиу фарсы цæрæг фæллойдæнджытæн бирæ сæ туг чи фæцъырда, уыцы стыр хъæздыг Фæрниаты Солтийы фырт Къоста, Дзесты Куыдзæг æмæ æндæртæ. Æрмæст сæ «кадртæ» кæцæй истой, уымæй дæр бæрæг у, кæй фарс хæцыдысты – «Зиуы» алыварс чи æрбамбырд æмæ йæхи «Цæгат Ирыстоны пролетарон фысджыты ассоциаци» чи хуыдта райдайæны, – уый. Фæлæ уыцы рæстæгмæ литературæмæ цæуын байдыдта ног цыхцырæг, кусджыты æмæ фæллойдæнæг дзыллæты æхсæнæй чи рацыд æмæ йе ‘ппæт сфæлдыстадон тых дæр уыдоны дарддæры рæзтæн чи лæвæрдта, уыцы фæлтæрæй. Хъамбердиаты Мысосты хъалæс фехъуыстис тыхджынæй. Уый ныззарыди сæрибар фæллойдæнджыты циныл. «Зиуы» бандæ бамбæрста, уыцы æрыгон лæппуйы стыр тых æмæ йæ алы фæдфæливантæй йæхи фæндагыл аздахыныл кусын байдыдта, фæлæ уый уыди, советон дуджы чи схъомыл, фæскомцæдис кæй схъомыл кодта, уыцы æрыгон фыссæг æмæ цыди равзæрст фæндагыл, советон платформæйыл, йæ цыбыр, фæлæ диссаджы сфæлдыстадон царды дæргъы. Уый хæд фæдыл литературæмæ тыхджындæрæй цæуын байдыдта ног цыхцырæг, кусджытæ æмæ фæллойдæнæг зæхкусджыты цотæй чи сырæзт æмæ советон зондахастыл чи хъомыл кодта, уыдонæй. Литературæйы фæзындысты Боциты Бароны, Епхиты Тæтæрийы, Мамсыраты Дæбейы, Хъайтыхъты Георы æмæ æндæрты нæмттæ. «Зиуы» бандæйæн тынг æхсызгон нæ уыдис уыцы хабар, уымæн æмæ бамбæрстой, уыцы ног фæлтæр сын тæссаг кæй у, уый. Уæлдай тæссагдæр та уымæн уыдис уыцы æрыгон фæлтæр æмæ сæхицæн разамонæгæн «Зиуы» бандæйы нæ равзæрстой, фæлæ ахуыр кодтой ирон фæллойдæнджыты уарзон адæмон поэт Хетæггаты Къостайы традицитыл, уый стыр дæсныдзинадыл. Тох цыдис ассоциацийæн йæхимидæг дыууæ къорды æхсæн, контрреволюцион контрабандæ хæссæг къорд æмæ ног, советон фысджыты фæлтæры æхсæн. Контрреволюцион шайкæ йæ тохы пайда кæнын байдыдта алыхуызон мадзæлттæй дæр, алы ран дæр фæдфæливан кæнгæйæ архайдта ног, советон литературæйы рæзт ныккъъуылымпы кæныныл.

Афтæмæй ног фæлтæр, Къостайы традицитыл ахуыр

кæнгæйæ, йæ ног поэзийы тох кæнын байдыдта дуджы стыр идейæтыл, хуыдта размæ, Къоста кæддæр сæрибармæ цы ссæст фæллойдæнджытæм сидтис, уыдон ныр сæрибары дуджы дарддæр, социалистон амондджын цардмæ. Уыцы рæстæг ноджы фæтыхджындæр сты советон фысджыты рæнхъытæ: Плиты Грис, Ардасенты Хадзыбатыр, Хъазбегти Хъазбег æмæ æндæртæ. Уыцы рæстæг зæронд фысджытæ (Коцойты Арсен, Нигер æмæ иннæтæ) се сфæлдыстады хизын райдыдтой советон хицауады платформæмæ, кæд советон литературæ хъахъхъæныныл карз тохы нæма бацыдысты, кæд ма сæм дызæрдыгдзинадтæ уыдис æмæ-иу фæцудыдтой хаттæй-хатт сæ зæронд хъуыдытæм, уæддæр.

Уыцы рæстæджы буржуазон националисттæ советон литературæйы рæзыны ныхмæ райдыдтой архайын æндæрхуызон контрреволюцион методтæй: не ‘ргом кодтой æрыгон фысджытæн сæ хъæнтæ, фæлæ, цæмæй уыцы лæмæгъдзинадтæ тыхджындæр кæной, стæй сæ политикон къæрцхъусдзинад фæкъуымых уа, ууыл архайдтой æмæ афтæмæй советон литературæйы рæст урæдтой.

Адæмы знаг Фæрнион æрæнцадис Хуссар Ирыстоны, уым арæзта къорд йæхи хуызæттæй (Болайы-фырт æмæ æндæртæ) æмæ тох кæнын байдыдта æрыгон фæлтæры ныхмæ. Уыцы къорд архайдта æрыгон фæлтæрыл цъыфкалæн кæныныл. Ноджы сæ сæйрагдæр цæмæй зылын кодта, уый та уыдис, Къостайы тафæг сæм кæй хæццæ кодта, уый тыххæй.

1932 азы нæ партийы ЦК рахаста уынаффæ литературон организацитæ рацаразыны æмæ советон платформæйыл лæууæг фысджытæй иу «советон фысджыты цæдис» саразыны тыххæй.

Уыцы рæстæгмæ фаг тыхджын уыди советон литературæ. Фæзындысты ирон литературæйы дæр зынгæ фыстытæ: Гæдиаты Цомахъы «Фыдæлты намыс» (повесть), Боциты Бароны, Хъамбердиаты Мысосты, Мамсыраты Дæбейы, Ардасенты Хадзыбатыры, Плиты Грисы, Хъайтыхъты Георы æмæ иннæты æмдзæвгæты æмбырдгæндтæ. Æрмæст ацы ран уый фиппайын хъæуы, æмæ уыцы æрыгон фысджыты чингуытæн аргъгæнæг уыдис Дзагуырты Гуыбады, куыд ма загътам, афтæ сын фæфыста знаггады раздзырдтæ æмæ уымæй дзæвгар зиан æрхаста ирон советон литературæйы рæзтæн. Уыцы рæстæгмæ Нигер

ныффыста йе ‘мдзæвгæ «Хидыл» æмæ равдыста, кæд ма йæм хицæн дызæрдэгдзинадтæ уыдис, уæддæр бындуронæй кæй рахызт йæ нарæг «хидæй» уæрæх советон зæхмæ. Коцойты Арсен ныффыста цалдæр радзырды («Декрет», «Ханиффæйы мæлæт» æмæ æндæртæ) æмæ дзы йæхи куыд рабæрæг кодта, афтæмæй кæронмæ баууæндыд советон æхсæнадыл, бауарзта йæ æмæ йæ рæзынæн радта йæ дарддæры сфæлдыстадон тых.

Афтæмæй Ирыстоны фысджытæй бындурон хай цæттæ уыдис Партийы ЦК-йы уынаффæйы фæзындмæ советон фысджыты цæдисы сиу уæвынмæ. Фæлæ, разæй куыд загътам, афтæмæй советон фысджыты цæдис саразыны хъуыддагмæ дæр та бахæццæ адæмы знæгты къух, кæцытæ бирæ знаггад кодтой нæ советон литературæйæн, цалынмæ пырхгонд æрцыдысты, уæды онг. Фæлæ ацы хъуыддагæй афтæ зæгъæн нæй, æмæ дарддæр дæр адæмы знæгтæ сæ халæн куыст нæ кæндзысты литературон фронты, уымæ гæсгæ хъуамæ фæбæрзонддæр кæнæм большевикон къæрцхъусдзинад адæмы знæгтимæ æнауæрдон тохы.

Кæд æрыгон сты советон ирон фысджытæ, уæддæр сæм ис бирæ æнтыстытæ сæ куысты цытджын Октябры революцийы 20 азы бонмæ. Се сфæлдыстады темæ социализмыл тохы дугæй исгæйæ æмæ социализмыл тохæн æххуысгæнгæйæ, ирон советон фысджытæ æрæвæрдтой æнæфæцудгæ фидар бындур советон литературæйæн. Боциты Баронæн рацыди стыр роман «Саст рæхыс» (фыццаг хай), кæцы ран æцæгæй æвдисы, революцийы размæ магуыр адæмы цотæн ахуырма фæндæгтæ куыд æхгæд уыдысты, куыд тухи, фыдæбæттæй агуырджытæ ахуыры фæндæгтæ æмæ сын уыцы фæндæгтæ куыд байгом кодта Октябры революци. Баронæн ма рацыдис уыцы чиныгæй уæлдай æмдзæвгæты цалдæр æмбырдгонды. Колхозон амондджын цардыл, социалистон куыстуаттыл, хъæлдзæгдзинадыл, адæмы уарзон фæтæг Сталиныл сты йæ фыстытæ Баронæн. Æппæт адæм дæр зарынц Бароны зарджытæ «Колхозон чызгæн», «Æндон æфсад» æмæ æндæртæ. Октябры 20 азы номыл ныффыста стыр кадæг.

Коцойты Арсен ныффыста иукъорд радзырды æмæ æмдзæвгæйы. Диныл кусджыты, капитализмæй баззайæггæгты цæсгом равдисын æмæ уыдоны тæфаг бынтон фесафынмæ арæзт у Арсены фæстаг азты сфæлдыстад. Нигер радта советон литературæйæн «Гыцци»-йы хуызæн стыр кадæг, йæ хуызмæ æмæ хъуыдымæ кæсгæйæ дæр, кæцы ран аив нывты арф равдисын

бафæрæзта сылгоймаджы зын æмæ ссæст цард революцийы размæ æмæ сылгоймаджы сæрибар амондджын цард советон рæстæджы. Иттæг аив нывтæ æмæ арф хъуыдытæй Нигер равдыста советон адæмы стыр хъыг йæ хуыздæр хъæбултæй иу, Серго Орджоникидзейы амарды фæдыл. Арф бахъардта Нигеры зæрдæмæ Испанийы адæмы хъæбатыр тох сæ сæрибардзинадыл фашистон сырды ныхмæ æмæ сыл ныффыста стыр æмдзæвгæ «Кончитæ Мало». Епхиты Тætæри ныффыста роман æмдзæвгæтæй, «Слесæр Михал», зæгъгæ, кæцы ран æвдисы Михалы хуызы Ирыстоны кусæг къласы стыр тох социалистон цардарæзтыл; ныффыста повесть «Уылæнты» æмæ стыр кадæг «Дыууæ зæрдæйы», кæцы ран æвдисы советон фæсивæды цард. Мамсыраты Дæбейæн рацыди радзырдты æмбырдгонд «Царды къæпхæнтыл». Къорд радзырды, æмдзæвгæйы æмæ кадæджы ныффыста сывæллæттæн. Колхозон арæзтадыл тохы æрмæгæй Октябры революцийы 20 азы боныл ныффыста роман «Уæззау операци».

Стыр æнтыстытæ ис се сфæлдыстадон куысты Плиты Грис, Хъазбегти Хъазбег, Хозиты Яков, Исаков А., Дзанайты Сергей, Ардасенты Хадзыбатыр æмæ иннæтæн дæр.

Уыдоны фæдыл литературæмæ цæуы ног, тыхджын æмæ ныфсджын фæлтæр, райдайæг фысджытæ: Мыртазты Барис, Куызæгты Валодя, Цæгæраты Максим, Æлбегаты Мæхæмæт æмæ æндæртæ сты, фыссæджы хъæру сæм кæй ис, уый равдисын чи бафæрæзта ныронг æмæ райсомы бон ирон советон литературæйы рæнхъытæм бацæуынмæ йæхи чи цæттæ кæны, уыдон.

Фæлæ зæгъын хъæуы æргом, социалистон дуг ирон советон фысджыты размæ цы домæнтæ æвæры, уыдонæн аккаг дзуапп раттын кæй нæма бафæрæзтой, ныронг цы бакодтой, уымæй сæ æнæкæрон бирæ фылдæр бакæнын кæй хъæуы нырма. Хъуамæ ирон советон фысджытæ сæ тыхтæ саразой дуджы æппæт домæнтæн дæр дзуапп раттынмæ. Сæйрагдæр цæстæнгас аздахын хъæуы пьесæтæ фыссынмæ, драматургты секцийы куыст фæтыхджындæр кæнынмæ, уымæн æмæ нæй пьесæтæ ирон театртæн дæр æмæ клубтæн дæр, уæлдайдæр, фæллойдæнджыты социализмыл хъæбатыр тох чи æвдиса, ахæмтæ. Зæрдиаг цæстæнгас аздахын хъæуы сывæллæтты литературæмæ дæр, уый тыххæй æмæ уыцы хъуыддаг дæр абоны онг ис тынг æвзæр

уавæры. Æмæ уæлдай тынгдæр цæстæнгас аздахын хъæуы адæмон зараггæнджытæн, кадæггæнджытæн разамынд раттыны хъуыддагмæ. Афон у, æппынфæстаг, адæмон сфæлдыстадыл кусæг тыхты фысджыты алыварс æрбамбырд кæнынæн æмæ уыцы бирæ тыхтæн сфæлдыстадон фæндаг раттынæн. Тох хъуамæ цæуа æнæбанцайгæйæ ноджы хæрзхъæддæр, арфдæр хъуыдджын, социализмы стыр дуджы аккаг стыр литературæйыл, æмæ уыцы литературæ знаггады зонд хæсджыты тæфагæй бынтон сыгъдæг цæмæй уа, ууыл.

«Мах дуг», 1938 аз, №2

ВРЕДНЫЕ ПЛОДЫ «НАУЧНЫХ ТРУДОВ» А. ТИБИЛОВА

Систематическое собирание образцов осетинского фольклора в основном было начато в советские годы. В 1929–1930 гг. в Юго-Осетии издали 3 тома народных песен и поговорок, а ныне подготовлен к печати четвертый том.

Неисчерпаема сокровищница устного народного творчества Советской страны. Образцы фольклора, накопленные с древнейших времен до настоящих дней, неизмеримо богаты по своему содержанию и многообразию форм.

Октябрьская социалистическая революция раскрепостила творческие силы народов, и наша социалистическая эпоха – эпоха подлинного расцвета народного творчества.

Однако Юго-Осетинский научно-исследовательский институт краеведения в своих «Известиях», посвященных 15-летию Советской Юго-Осетии, поместил вредную, лживую статью А. Тибилова, построенную на неверии в творческие силы народа в эпоху социализма.

Утверждая, что «научная постановка и разрешение проблем Юго-Осетинского устного творчества еще не начиналась», А. Тибилов отсылает читателя к своей статье о фольклоре, напечатанной в 1931 году. Но мы пока остановимся на его новых «исследованиях».

«В настоящее время, – пишет А. Тибилов, – Юго-Осетинская устная поэзия переживает состояние быстрого вымирания».

Уже одна эта лживая, клеветническая фраза дает представление о том, что сулит читателю «научно-исследовательская работа» А. Тибилова. Его «научному» кликушеству нет предела. Он пишет: «Являясь пережитком старого культурного быта, Юго-Осетинский фольклор, естественно, обречен в эпоху социализма на неизбежную гибель».

Так под маской научного подхода к вопросу, под крылышком научно-исследовательского института краеведения, в сумме общих фраз о богатстве фольклорного наследия, А. Тибилов протаскивает в корне враждебное нам, ложное суждение о том, что в эпоху социализма устное народное творчество якобы обречено на неизбежную гибель.

Если бы враждебность и реакционность этого утверждения не была бы столь очевидна, то можно было бы допустить, что А. Тибилов и слеп и глух к тому, что является нашей гордостью, к расцвету всех творческих сил советского народа.

Кто не знает, песни народного поэта Дагестана Сулеймана Стальского — «Гомера XX века» — обошли всю нашу страну, знакомы всем братским народам Союза. Песни Сулеймана Стальского о подъеме эпохи социализма, о великом Сталине сливаются с бесчисленными песнями о вожде, творимыми советским народом.

Институтом краеведения и Союзом писателей Юго-Осетии собрано множество осетинских народных песен и среди них песни о борьбе за свободу, о гражданской войне, о великих вождях Ленине и Сталине, о новой жизни. Но и с этим не считается согнутый грузом учености А. Тибилов. «Уходит в могилу, — кликушествует он, — последнее поколение сказителей, являющихся живыми носителями старого культурного уклада».

На этом А. Тибилов ставит точку. Он одним росчерком перечеркивает устное народное песнетворчество великой социалистической эпохи.

А. Тибилов недаром сегодня рекомендует читателям свою статью «Новые «народные» песни Юго-Осетии», напечатанную в 1931 году в осетинской газете «Большевистское искусство». Он писал тогда, что исчезает старая народная песня и растет пролетарская литература и между этими двумя процессами остановилась новая народная песня.

Не веря в творческие силы народа, ставя слово народное в кавычки, А. Тибиллов подпевает троцкистским кликушам. И через пять лет в своей новой статье, уже под маркой научно-исследовательского института краеведения, он последовательно проводит свои идейки, клеветает на нашу радостную счастливую действительность. При попустительстве ответственного редактора «Известий» института В. Санакоева эта статья увидела свет.

Надо до конца разоблачить «научное исследование» А. Тибилова, претендующего на авторитетное положение в области изучения юго-осетинского фольклора¹.

*Газета «Заря Востока»,
9 октября 1936 г., №236 (3953).*

¹ Йæ ныффыссаг бæрæг нæу.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

БУЗОЙТЫ Ингæ,
ЦОПАНТЫ Ритæ

МИНОГОНТЫ ХУЫЗТÆ АДÆМОН СФÆЛДЫСТАДЫ

Миногон у сæрмагонд ныхасы хай æмæ бæрæг кæны предметты, удгоймæгты æууæлтæ, миниуджытæ: хуыз, ас, формæ, ад, удыхъæд, физикон уавæр æ. а. д. æмæ дзуапп дæтты фарстæн *цавæр?*

Миногонты семантикæ уæрæхдæр кæны, цы дзырдты бæрæг кæнынц, уыдонны нысаниуæгæй. Зæгъæм, миногон *урс-æн* уыдзæнис нысаниуæджы фæлгъуызтæ, цы предметты æууæлтæ амоны, уымæ гæстæ: *урс мигътæ, урс къухтæ, урс хъуымац, урс танхъа*. Ам нæ цæстыты раз февзæрынц урсы алы ивæнтæ, адæймаг сæ базоны йæ царды фæлтæрддзинадмæ гæстæ, уыцы предметты тыххæй цы зоны, уымæ гæстæ.

Нæ уацы нысан у сбæрæг кæнын, цавæр миногонтæй пайда кæнынц адæмон сфæлдыстады æмæ сын цавæр хæстæ ис.

Фыццаг уал æркæсдзыстæм хуызæвдисæг миногонтæм. Уыдон лавæрд цæуынц, цы дзырдты бæрæг кæнынц, уыдонимæ бастдзинадты. Адæмон сфæлдыстады æмбæлынц хуызæвдисæг миногонтæ: *сау, урс, бур, сызгъæрин, ирд, тар, талынг, мылазон, цъæх, æрвхуыз, денджызхуыз, фæныкхуыз, сырх, хъулон æ. æнд.*

Миногон сау бæрæг кæны: а) æнæуд предметтæ: *айнæг, хох, тъыфыл, хъæд, чырын, æфсæйнаг, мигъ, зæхх, лæгæт, бæгæны;* æ) цæрæгойты: *рувас, гал, сæгъ, сынт;* б) адæймаджы буары хæйттæ: *цæстытæ, сæр, къах, хил;* удгоймæгтæ: *бæрæг, лæг, ус;* в) фольклорон фæлгонцтæ: *уæйыг.*

Сау хуыз амонæг миногонтæ ирон æвзаджы бæрæг кæнынц хорз æмæ æвзæр миниуджытæ, стæй амонынц предметтæ сæ хуызмæ гæстæ: æрдзон фæзындтæ (*сау мигъ, сау æхсæв, сау зæхх*), хæринаджы нæмттæ (*сау бæгæны*), зайæгойтæ (*сау хъæлæрдзы, сау чылауи*).

Хорз æмæ æвзæр миниуджытæ дзырд «сау» бæрæг кæны йæ ахæстæ нысаниуджыты дæр. Зæгъæм, *сау лæппу* амоны, хорз

миниуджытæй хайджын чи у, сæрæн чи у, бинонтæн, йæ адамæн ныфс чи у, ахæм лæппуйы. Сау фæзæгъынц суадонæй, стъалыйæ. Фæбæрæг кæны интенсивондзинад: *сау над æй скодта*.

Æппæрццæг миниуджытæ «сау» амонь ахæм дзырdbæстыты: *сау митæ, сау фæнык, сау барæг, сау мигътæ æ. æнд*. Нæ рагфыдæлтæ, æвæццæгæн, нæ уарзтой ацы хуыз æмæ йæ бастой æвзæр хъуыддагимæ.

Дзырд «сау»-мæ адамон сфæлдыстады хæстæг лæууынц миногонтæ «тар», «талынг» æмæ «мылазон». Адонæн дæр ис æппæрццæг эмоционалон нысаниуæг: *талынг хъуыддæгтæ, тар мигътæ (хъæд, æхсæв), талынг (агъуыст, бынат, скъæт, æхсæв), мылазон (мигъ)*.

Миногон урс бæрæг кæны: а) æнæуд предметты нæмттæ: *æрду, нымæт, дуртæ, змис, дон; æ)* цæрæгойты, адæймаджы æмæ адæймаджы буары хæйтты нæмттæ: *бæх, саг, бæлон, фыр, дзых, хилтæ; б)* иуæй-иу дзырdbæстыты сын ис эстетикон нысаниуæг: *урсцъар Дзерассæ, урс-урсид къух, урсдзых æхсинтæ, урс цыл-лæзачъæ лæгтæ, урсхил зæронд ус; в)* уырнындзинадимæ баст æмбарынадтæ: *урс уæрыкк, урс гал*. «Урс уæрыкк»-æй ирон адам ном дæттынц сывæллонæн (лæппуйæн); г) æрдыз фæзындтæ: *урс мигъ, урс хæхтæ*.

Ацы хуызмæ хæстæг миногонтæ сты: *пылыстæджы хуызæн, рухс (хур бон, дауджытæ, тынтæ)*.

Урс у уарзон хуыз, æвæццæгæн, *рухсимæ æмхуызон кæй у, уый тыххæй*.

Урс æмæ сау нымайынц символон хуызтыл.

Миногон *цъæх*. Ацы дзырд бæрæг кæны: *кæрдæгхуыз* (зеленый), *æрвхуыз* (голубой), *денджызхуыз* (синий), *фæныкхуыз* (серый). Цæмæй рабæрæг уа, ныхас цавæр хуызыл цæуы, уый тыххæй хынцын хъæуы контекст.

«Цъæх» æвдисы: а) æнæуд предметты хуыз: *арт, авг, мигъ, æндон, нæуу, кæрдæг, денджыз; æ)* удджын предметты миниуджытæ: *дудахъхъ, бæх, фыр*.

«Цъæх»-ы алыхуызон нысаниуджытæ рахицæнгæнæн ис, цы предметты бæрæг кæнынц, уымæ гæстæ. Афтæ, *цъæх арт* у æрвхуыз арт; *цъæх авг* дæр у æрвхуыз; *цъæх мигъ* – фæныкхуыз; *цъæх нæуу* – кæрдæгхуыз; *цъæх бæх* – фæныкхуыз.

Миногон «сырх» бæрæг кæны: *зынг, дзаумæттæ, бæрзæй, цæстытæ*.

«Бур» амонь: алыхуызон удгоймæгтæ æмæ предметты хуыз.
 «Хъулон» ваййынц бæхтæ, зæхх, куыйтæ, гæдытæ æмæ а. д.
 «Иухуызон» сты æхсинтæ, «алыхуызон» – дзаумæттæ. Нар-
 ты кадджыты ма амьдтой хъулон хуыз.

Дарддæр ранымайдзыстæм адæймагимæ баст миногонты иу
 хай: адæймаджы физикон, психикон уавæртæ, миниуджытæ
 бæрæггәнæг дзырдтæ.

Æрра – ус; хъæбатыр – фырттæ, фæсивæд; уæззау – рын-
 чын; хъæлдзæг – чызг, зард; цæрдæг – кæстæртæ; зондджын –
 лæг, Сатана; сæрæн – лæппу; хъаруджын – лæг; ныфсджын –
 Бурæфæрныг, мадзалджын – лæг.

Адæймаджы кар æвдисæг миногонтæ: зæронд – ус, Уырымæг,
 Ацæ; æнахъом – саби; кæстæр – ус, æфсымæр; хистæр –
 æфсымæр; авдæнон – лæппу; чысыл – лæппу, фырт, Сæууай;
 гыццыл – чызг, лæппу.

Адæймаджы æддаг хуыз (бакаст) бæрæггәнæг миногонтæ:
 уыннджын – чызг; фидауцджын – фæсивæд; амæй-ай
 рæсугъддæр – чызджытæ; амæй-ай хæрзконддæр – лæппутæ;
 нард – бæрзæй; фæйнæгфарс – Сослан; пыхцыл – рихи; хъуын-
 джын – рихи; нарæг – астæу; гуырвидауц – Сослан, Агуындæ;
 фæныкæйдзаг – Батрадз; сыгъдæг – æхсин.

Социалон (æхсæнадон) уавæр æвдисæг миногонтæ: мæгуыр
 – ус, лæг, фыд, хæдзар, сылгоймаг; сидзæргæс – ус; хъæздыг –
 цæгат; хуымæтæг – лæг.

Этикæ (æгъдау) æвдисæг миногонтæ: фыд – мыггаг; ном-
 дзыд – лæг; хъал – фæсивæд, чызг, фырттæ; æнæзæрдæхудт –
 кусæг; мæнгард – лæг; æнæуаг – митæ; æгъдауджын – кæстæртæ;
 фидауцджын – фæсивæд.

Удгоймаг кæцæй у, уый æвдисæг миногонтæ: нæртон – лæг,
 æфсургъ, Мæргъуыдз; зæххон – лæг; хохаг – лæппу.

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

ИЛАС ЁРНИГОН

(1888–1938)

Тогуызты Иласы фырт Газакк (йæ аргъуыды ном у Васили) райгуырæд Ёрыдоны 1888 азы 10 декабры. 5 азы дæр ыл нæма сæххæст, афтæмæй лæппу сидзæрæй баззад – амард йæ фыд. Йæ мад Джыккиан æй схаста, адæмы рæгъмæ йæ ракодта.

Райдиан скъола куы фæцис, уæд Газакк бацыд Ёрыдоны семинармæ – уыцы рæстæджы ам ахуыр кодтой Малиты Геуæрги, Барахъты Гино æмæ Гулуты Ёндыри дæр. Кæд дины ахуырад йæ сæйрагдæр нысан уыд семинарæн, уæддæр дзы уæрæх зонындзинæдтæ лæвæрдтой аивадон литературæйæ дæр. Ёмæ уый стыр ахъаз фæцис суинаг фысджытæн.

1909 азы семинар каст куы фæцис, уæд Ёрнигон иу афæдз бакуыста Куырттаты комы Лæцы скъолайы уырыссаг æвзаджы ахуыргæнæгæй, стæй, йæхи загъдау, «Цæгатмæ зондагур» фæцыд – афтыд Маньчжуримæ йæ дарддæры ахуырæн исты фæрæзтæ самал кæнынмæ.

Стыр горæт Харбины ницы куыстыл фæхæст, æмæ уæд сси æфсæнфæндаджы къанторы кусæг станцæ Хандаохедзцзыйы станцæйы. Фæлæ уым дæр бирæ нæ бафæстиат – ацыд Хинганы скъоламæ ахуыргæнæгæй. Афæдзы æмгъуыдмæ та йын рауад уый дæр – 1913 азы Владивосточы бафæлвæрдта уæлдæр скъоламæ бахауын. Нæ йын бантыст, æмæ та ногæй сси ахуыргæнæг – Приморсчы облæсты иу хъæууон скъолайы.

Афæдзы фæстæ йæ хъуыддаг ацыд: æнтыстджынай радта фæлварæнтæ Хурыскæсæйнаг институтмæ, æмæ йæ суанг дыккаг курсмæ бауагътой. Уыцы иу рæстæг кæд ахуыр дæр кодта æмæ кусгæ дæр, уæддæр иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ фæцис институт 1918 азы, нывыл базыдта цыппар фæсарæйнаг æвзаджы – китаиаг, манчжурийаг, англисаг æмæ францаг.

1919 азы йæ акодтой урсыты æфсадмæ, фæлæ ралыгъд уырдыгæй, уæззау рынчын фæцис, уый азарæй иу аз æгуыст, æвæрæзæй баззад, æмæ та йæ сæр Харбинмæ фæхаста, акуыста репетиторæй дыууæ китаиаг ахуырдауæн – амыдта сын уырыссаг æвзаг.

Уырдыгæй ахæццæ Цаганы станцæмæ – иу аз та бакуыста ахуыргæнæгæй. Æмæ та цоппайаг цард куыд кодта, афтæ хунхузтæм стыр фыдæвзарæнты бахауд. Йæ иу хорз зонгæ йæ уыдонæй балхæдта, æмæ раирвæзт уацарæй.

Стыр арфæйагæй фæкуыста Ирон æхсæнады сæрдарæй Харбины, стæй 1934 азы сентябры сыздæхт Ирыстонмæ.

Æнæзæрдæхудт фæллой кодта чиныгуадзæны – тæлмацгæнæг æмæ редакторæй. Фæлæ дын, искауыл политикон тугтæ мысын йæ хуыздæр куыст кæмæн ссис, уыдонæй ахæм лæг ирвæзы...

1936 азы йæ сæ хъоргъмæ баппæрстой, сæ цæттæ гакк ыл бацъапп ластой – «адæмы знаг», зæгъгæ, æмæ йыл 1938 азы йæ дунейы рухс баталынг.

Илас Æрнигоны уацмыстæ хицæн чингуытæй рацыдысты къорд хатты. Æппатæй æххæстдæр у 1979 азы уагъд æмбырдгонд «Æрымыс-иу мæн».

ЧЕЛЕ

I

Цы ‘рцыди, цæмæ ныхъхъуыста афтæ зæрдиагæй уалдзæджы сæргъы цардуарзон Тæнæг Сых?

Мæлыны къахыл ныллæууыди Челе. Æрхуыссыд, æрфидар хуыссæнмæ домбай кусæг. Афæлдæхт, адæргъ и сау зæххыл фидар тулдз бæлас. Сагъдау аздад æгас Тæнæг Сых къамбецы зæронды гуышмæ. Ныссабыр, йæ улæфт баурæдта. Иттæг зæрдиагæй æнхъæлмæ кæсы Челейы фæстаг сулæфтмæ хъæлдзæг Тæнæг Сых. Чындзытæ æфснайынц хæдзæрттæ, кæртытæ, устытæ цæгъдынц дымгæмæ сæ зæронд къабатæ, фæсивæд рæвдз кæнынц белтæ, фыййæгтæ – Челейы ингæны зиумæ. Фæлæ зæрæдтæ, зæрæдтæ! Челейы ‘мгæрттæ. Цæмæн, цæмæн цæуы уæрдондæтты рæбынтæй сигæцы сусæг сыф-сыф? Додой, додой, зæрæдтæ! Сымах хистытæм дæр рæхджы бацыргъ кæндзысты чидæртæ сæ хъаматы кæрдтæ*.

Æнамонд Челе! Æрæмбырд сты сау халæттæ алырдыгæй ингæны былмæ. Фондз уады скодта дæ дуæрттыл Цъыллингаты былысдæр цуанон зæронд Биби. Тымбыл кауы алыварс

* Хъамаимæ даргæ чысыл кард.

æрæмбырд сты гомгуыбын басыччытæ æмæ се ‘рттиваг цæстытæ не здахынц дæ кулдуарæй.

Йе, уæу-уæй, Челе! Иу зæрдæриссæг дыл нæ разынди дæ царды изæр. Бирæ фæцардтæ, бирæ фæкуыстай, бирæ бынтæ фæкодтай дæ фæстагæттæн, не ссардтай æрмæст дæхицæн, дæ фæстаг бонтæн иу æмгар, иу хицон. Æрæвæрдтай дæ иу къах ингæны, схойынц иннæйы дæр размæ, фæстæмæ – ничи хионæй, æддагонæй. Дæ тыхст улæфтмæ, дæ тыхджын хъæрзынмæ сæ мидбылты худынц, сæ цæстытæ ныкъулынц кæрæдзимæ дæ цыппар чынды. Уыди дын æртæ буц чызджы. Хорз мæйттæ нæ агуырджой сæ чызджы бонты, цыдысты радыгай фыццаг сдзурæгмæ. Ныр хусцæстæй лæууынц сæ мæлæг зæронд фыды уæлхъус æмæ зæрдиагæй æнхъæлмæ кæсынц йæ цæстыты æрбацъынмæ. Гæппæввонг бадынц дæ цыппар фырты дæр. Дæ дзаг хæдзар дын мыды чыргъæдау куы бадихтæ кæной, дæ ингæны фæрстæ куы ратонæй, æнамонд зæронд!

Фæскъæвда хур ракасæгау фæци дæ бинонтæн, дæ сыхæгтæн дæ сынтæджы æрхуыст. Дæ цыргъ æнгасæй æмбæхсынц сæ зæрдæйы хъæзт, сæ былты худт, нæ комы сурын æрмæст цæсгæмтты судзын. Зылынц дæм, æххæст дын кæнынц дæ бинонтæ æмхуызонæй дæ алы фæндон. Дæ фæстаг сахат дард нал ис, уый куы нæ зониккой дæ цыппар чынды!

Иннæтæй уæлдай дæ царды изæр æрмæст дæ сыл у æнкъард, æрмæст уый касы тарцæстæй. Æви йын афтæ зынаргъ уыд йæ хæррæгъ зæронд мой? Къæбиц-рæбынæй фæсдуармæ хаудзæни дæ фæстæ дæ фыртты «фыдыус» æмæ ууыл у йæ катæй, уымæн дæм бакæны хаттæй-хатт мæсты каст. Нæ сæххæст йæ фæндон: хордоны дæгъæлтæ ласт æрцыдысты ронæй. Рагæй дын дзырдта: «Дæ цæргæйæ ахицæн кæн фыртты». Дæ бынты растæмбис сныв кодта йæ иунаг фыртæн, – ныр дæ фæстæ схойгæ къæбæрæй хъомыл кæндзæн йæ ахсджиаг хъæбул.

Акæс-ма фæстæмæ дæ цардмæ, мæлæг уд! Цы ‘взæрдзинад бакодтай дæ бинонтæн, дæ сыхæгтæн, цæмæн æнхъæлмæ кæсынц дæ цæсты фæцъынмæ, куыд никæйуал хъæуы дæ зæронд? Нæй, нæ сахуыр дæ фæстæмæ кæсын!

II

Домбай кусæг уыди Челе йæ лæппуйы бонты. Æмгъуыд нæ зыдта куыстæн: æхсæвæй, бонæй нæ кодта хъауджы, не ‘взæрста

бæрæгбон. Бæрæгæхсæв-иу стыр æнафонты йе ‘мгæрттæ искæй чындзæхсæвы зарды тынджы куы бацыдысты, уæд-иу сæ рæзты Челе йæ кæрцы къæриты тыхтæй, тачкæйы бадгæ, сивгъуыдта хъæдмæ. Хуыцаубоны-иу нæ хъæуы чызгæвзæрст, лæппуйы хорзæй искæй хъазты симды куы бацыдысты, Челе-иу уæд æргъæвстæй, фæсус хъæлæсæй йæ бæхты æлгъитгæ, сæ рæзты ‘рцыди йе ‘ртæ цæдимæ. Лæппуйау никуы сбадти Челе йæ зæрдæйы дзæбæхæн саргъы бæхыл: йæ дарддæр балц саргъы бæхыл – Дермецыкк, уыгæрдæн бæрæггæнæг. Лæппуйау æмгары фæдыл никуы ацыди чындзæхсæг кæнæ сияхсы цыды. Æхсæвиуат кæмæ ‘ркодтаид, иу ахæм зонгæ не скодта йæхицæн Челе, никæцы ирон хъæуы уыд йæ цæргæ-цæрæнбоны. Лæппуйау куыстæй æрцæугæйæ йæ хæррæгътæ никуы акалдта, йæхи никуы рацарæзта æмæ йе ‘мгæрттыл никуы разылди. Лæппуйау хъазты кæрон никуы ‘рлæууыди, иу чъыллип никуы акодта кафты номыл. Лæппуйау никуы равзæрста хъазты чызг, йæхи дыууæ усæй кæцы хуыздæр уыди, уый нæ раиртæста йæ базæронды бонмæ.

Йæ къахы ныхтæй йæ сæрыхъуынмæ аныгъуылди Челе куысты, йæ сæр никуы систа æмæ никуы акасти фæйнæрдæм царды рухсмæ. Дыууæ боны фæд-фæдыл никуы фæци Челе хъæубæсты; йæ лæппуйы бонты-иу куыстæй æрцыди, хъарм хойрагиу бахордта æмæ та-иу афардæг иннæ куыстмæ. Хæргæ дæр кодта Челе йæ куыстмæ гæсгæ. Æмбисондæн баззади нæ хъæуы Челейы хæраг.

Зымæгон хъызт изæр йе ‘ртæ цæдимæ хъæдæй æрхæццæ Челе. Бæхтæ бафснайдта, дзаумæттæ сæ бынаты сæвæрдта æмæ хæдзармæ бацыди. Къонайы дынджыр арт гъæйттæй судзы. Хъæрмхуыпп уæларт пæлхъ-пæлхъæй фыцы. Æфсин кæрдзынтæ кæны. Арты фарсмæ ‘рбадти Челе æмæ йæхи тавыныл фæхæцыди. Дзабырты фæсал ракалдта, бахус кодта йæ салд дзаумæттæ, æртæфстысты йе уæнгтæ дæр. Хæрынтæ райдыдта ныр Челе, фæлæ цæттæ нæма у хъæрмхуыпп. Фыццаг кæрдзын райста фæныкæй æфсин, къонайыл æй æрæвæрдта æмæ йын дыккаг йæ бынаты бакодта. Бакæс-бакæс кæны кæрдзынмæ Челе. Диссаг дæр нæу: дысонæй нырма йæ гуыбын дзæбæх нæ бафсæста, салд кæрдзын æм уыд, æмæ уымæй адджынай чи æрæууилдзæни? Тæвд кæрдзыны тæф йæ былтыл уайын куы байдыдта, уæд

æм нал фæлæууыд – æрбайста йæ йæхимæ. Стæй æфсинæй сылы ракуырдатæ, æмæ цæстыфæныкъуылдмæ фæцыдæр и кæрдзын. Æцæг диссаджы хæрын та йæм ныр æрцыди. Дыккаг кæрдзын дæр фыццаджы фæдыл аивгъуыдатæ. Æфсин – фыцгæ, Челе – хæргæ, афтæмæй æхсæз кæрдзыны бахордта сылыимæ Челе хъæрмхуыппы сцæттæйы размæ. Хъæрмхуыпп куы сцæттæ, уæд æвдæм кæрдзын та уыимæ бахордта.

Цæрæг хæдзар мыды чыргъæдау, дзаджджын хæдзар скодта Челе йæхи хъаруйæ, йæ куысты руаджы. Дыууæ æддагуæлæйы – йæ бæстыхай, адæмæн æмбисонд – йæ уæрдондон: хордон æмæ ирон хæдзаримæ фæйна кæрон. Дзаг – стурæй йæ хъомдон, бæхтæй – йæ хъарм бæхдон. Хæрзхастдæр æмæ рæсугъддæр Челейы къамбецтæй, Челейы хъуццытæй ничи æрыскъæрдзæн æхсæны хизмæ. Рæвдздæрæй, ифтонгдæрæй никæй кæртæй рацæудзæни бæхуæрдон. Фылдæр никæмæн ис мæнæу йæ хордоны, – æгас Тæнæг Сыхмæ цы нæ ис, уый йæхимæ ис Челейæн нартхор йæ даргъ хъæдын нартхордæтты.

III

Базæронд Челе. Йæ цот устытæ ‘рхастой, фесты зæнæгджын. Не ‘ййафынц Челейы йæ цыппар фырты. Кусæг куыннæ сты, хæдзардзин куыннæ сты, фæлæ сæ рох нæу цард дæр сæ фыдау. Ис сын бæрæгбон, ис сын æмгар, хъæлдзæгдзинад агуры сæ зæрдæ.

Нæ фендæр йæхæдæг Челе. Не суагъта хæдзар йæ фыртты бар, нæ рацыди ныхасы зæрæдтæм. Челе у зæрондæй дæр хæдзары тыхджындæр кусæг. Нал цæуы æцæг фыццаджы хуызæн æртæ цæдæй хъæдмæ, Оны калакмæ чыраёйы, фæлæ къаддæр нæ фæци йæ куыст. Челе ‘рвиты йæ фыртты куыстмæ, Челе сын кæны мидхæдзары бæстон сæ фæллоу, сæ куыст. Челейы руаджы афтæ цыбыр у хæдзары бæрæг рæстæг хъæлдзæг сахаты. Челейы руаджы змæлынц бинонтæ æмхуызонæй сылæй-нæлæй, чысылæй-стырæй. Иу бон дзæгъæлы ничи фæбаддзæни бинонтæй – Челе алкæмæн дæр ссардзæни куыст. Челейы хæдзары сылгоймаг иу сахат нæ абаддзæн йæ уаты дуарæхгæдæй. Челейы хæдзары ног чындз йæ нæуæджы бонты дæр хайджын у хæдзары архайдæй, быдыры куыстæй. Челейы загъдмæ хъусыны бæсты цыфæнды куыст дæр бакæндзæн йæ мæллæг, йæ зæрдæхсайгæ

чындз. Сыхаг сывæллон Челейы кæстæр фыртимæ йæ фаг нæ фæхъаздзæни Челейы кæрты, – скъæт ын ныммæрзын кæндзæни Челе. Йæ тызмæг æнгасæй, йæ мæсты тъæллангæй хæрдты хауынц йæ бинонтæ, йæ сых.

Нæй Челейæн зæрондæй дæр æвдæлон сахат. Боныцъæхтæй сысты, уымæй изæрмæ не ‘рæнцой ваййы. Кæрты къуымты зилы æмæ агуры куыст: кæм æфснайы, кæм аразы, кæм æмпъузы. Чи сбийдзæни Челейы хуызæн кау? Чи самайдзæн йæхицæй рæсугъддæр хосы рагъ? Чи фестын кæндзæни скъуыдтæ хамут, тæгæлтæ саргъ Челейæу дзыхъхъынног? Рæвдздæр чи аивдзæни саст рæтæнагъд, чи скæндзæн йæхицæй хуыздæр ног уæрдон, кæй конд сæмæн фæлаудзæни фылдæр? Кæй цæхæрадон æййафы сыхбæсты хуыздæр зылд? Кæйдæртау бæласæй нæ байдзаг кодта Челе йæ дынджыр цæхæрадон, фæла йæ алы уалдзæг азæй-азмæ фæлдахы картофæн. Бæлас нæ уарзы Челе. Раджы кæддæр сæ сыхы бульвары ныссагъта Челе йæ размæ, иннæтæм гæсгæ, цалдæр акъаци бæласы – радыгай сæ калд фæци фæстæмæ дæндаггæгтæн æмæ фæрскагтæн. Цы кæны Челе бæласæй: йæ дыргъ ын нæ хæры, йæ быны бадынмæ та йæ æвдæлгæ нæ кæны Дадайы фырттау.

Нæу разы Челе йæ сыхæй. Цардуарзон Тæнæг Сых ницæмæй фæзмынц Челейы. Бульвартæ кæныны æмæ бæласы бын бадыны бæсты хæдзары кой фылдæр куы кæниккой, уæд алыбон не згъориккой Челемæ хæрзиуæггур. Никай хъыгдары Челе æмæ нæ уадзы йæхи дæр хъыгдарын: нæ ракæндзæни Челе, йæхи хæдзарæн пайда кæмæй нæ уа, ахæм хæрзиуæг. Сугсæттæн фæрæт бахъæуа сыхаджы, – æрсæттæд иучысыл Челейы сугдоны суг æмæ ахæссæд фæрæт. Нартхорхойæн дзы ракура сыхаг, – æрхойæд Челейы нартхорæй иу гуыффæ, стæй уæд ахæссæд нартхорхойæн. Уæрдон дзы ракурай, – ралас дзы демæ Челейы кæртæй фаджыс. Сыхаг æнахъом сидзæр лæппу йын сæмæн кæнын кæна, – ацæуæд иу бон Челейы фыртимæ куыстмæ.

IV

Мæлы Челе. Йæ кайыс Черыхъо цæстытыл бахæцынмæ йæ уæлхъус гæппæввонгæй лæууы. Йе ‘ртæ чызджы сæрбæттæнтæ балвæстой, къухмæрзæнтæ сцæттæ кодтой æмæ сынтæджы алыварс кæуынæввонгæй ныхъхъус сты. Тыхулафт кæны рынчын.

Искуы-иу хатт йæхинымæры бахъынцъым кæны, искуы-иу хатт йæ былтæ базмæлынц. Æргуыбыр æм кæны Черыхъо æмæ йæм сдзуры;

– Ныртæккæ, ныртæккæ, Челе! Тыхсгæ ма кæн, ныртæккæ йæ æрбахæсдзæни Бабе.

Цæуыл тыхсы Челе, цы ‘рцагуырдта йæ зæрдæ йæ мæлыны сахат? Æвиппайды дуар байгом, æмæ рынчыны цурмæ тагъдго-мау æрбацыд йæ астæуккаг фырт Бабе. Базыдта йæ Челе æмæ йæм комкоммæ ныккасти. Бабе йæм æргуыбыр кодта æмæ йын йæ хъусы дзуры:

– Уыдонмæ нæй, баба, нæ ардуан. Тембол ард хæры, рад-жы, дам, æй кæддæр æрбахастон æмæ, дам, дзы куыддæр мæ джидæйы хъæд алæгъз кодтон, афтæ, дам, æй фæстæмæ бахас-тон æмæ, дам, æй Челейæн йæхимæ радтон.

Рынчын стыхсти. Æваст йæ хуыссæны базмæлыди, рабады-ныл архайы æмæ нæ фæразы. Черыхъо та йæм æргуыбыр кодта æмæ йæ фæрсы:

– Цы кæныс, Челе, цы кæныс?

Рынчын йæ былтæ базмæлын кодта æмæ стыр зынай ссыд йæ дзыхæй иунæг дзырд: «Чырын»...

– Цавæрдæр чырын агуры, – загъта Черыхъо.

– Йæ кусæндзаумæтты чырын агуры, – сдзырдта Бабе æмæ сынтæджы бынай раласта иу дынджыр чырын. Челе йæм æдзынаг ныккасти.

Бабе райдыдта чырынай исын лæгъзгæнаента, сартытæ, рæс, дзæбуг, цæфхады зæрæдтæ, алыхуызон зæгæлы мыггаг. Арду-ан нæй. Лæппу ныккалдта дзаумæттæ фæстæмæ чырынмæ æмæ йæ басхуыста сынтæджы бынмæ.

Тынг стыхсти рынчын. Йæ фыртмæ æдзынаг кæсы æмæ былтæ змæлын кæны, цыдæр зæгъынмæ йын хъавы, æмæ нæ фæразы. Черыхъо та йæ хъус æрхаста рынчыны былтæм æмæ дыууæ дзырды æрцахста: «Тембол... Ардуан».

– Цæугæ, иу уад ма бакæн Темболмæ. Рацагурæд æй. На-уад сыхæгтыл разил, кæд искæмæ разынид.

Рацыди Бабе уатæй хъуыр-хъуыргæнгæ:

– Мæрдты йæ чырыны фæрстæ лæгъз кæндзæн, æви йæ цæмæн бахъуыд ардуан йæ уд исыны сахат?

Ацыдысты Челейы цыппар фырты сыхыл дыууæрдыгæй зилгæ сæ фыды ардуан агурæг.

Ныллæууыди Челе йæ уд исыныл. Йæ улæфт къуыхцы кæнын байдыдта, хаттæй-хатт æрдæгыл баззайы, æппынæрджиау схæкъуырцц кæны рынчын æмæ дуарырда æмæ азиы йæ цæстытæ. Черыхъо йын æрæвæрдта йæ ныхыл йæ къух æмæ йын йæ цæстытæ æдзынæг кæсы. Йе ‘ртæ чызгæн сæ къухмæрзæнтæ фындзæй цæстыты астæу райдыдтой тепзыгъо.

Æвиппайды æрбацыдысты уатмæ Челейæн йæ цыппар фыртты. Ссардтой кæмдæр сæ фыды ардуан. Бабе сынтæджы цурмæ æрбахæстæг æмæ равдыста Челемæ ардуан. Ауыдта ма Челе йæ ардуан, йæ былтæ базмæлыдысты, йæ цæстытæ зына-нæзына ферттыдтой. Бабе сынтæджы бынæй раласта чырын æмæ ардуан уырда æмæ иннæ дзаумæтты ‘хсæнмæ цæппæрста.

Ардуаны зылангмæ Челе йæхи айвæзта, ныуулæфыд æмæ...

Черыхъо цæстытыл æрхæцыд.

1915 аз

АРВИСТОН

ЭЗОПЫ АМБИСАЕНДТÆ

25. Митцъиу

Ацы цъиу хибарæй цæрын уарзы. Цæмай йæхи бахъахъхъæна, уый тыххæй, дам, ахстон скæны, былгæрæтты цы къæдзæхтæ ис, уым. Гъемæ йын æйчытæ æфтауынафон куы 'рцыд, уæд фæсвæд ран ссардта иу айнæг æмæ дзы ахстон сбыхтæ. Фæлæ иуахæмы йæ лæппынтæн исты самал кæнынмæ куыд ратахт, афтæ денджызы тыхдымгæ сыстад, уылæнтæ ахстоны онг схæццæ сты, æмæ лæппынтæ байсæфтысты. Сæ мад æрбаздæхт, æмæ уыцы æбуалгъ ныв куы федта, уæд ныцъцъæхахст ласта: «О, мæгуыр мæ бон! Сурзæххыл тарстæн, фыдбылызы куы бахауон, уымæй æмæ денджызмæ мæхи райстон, кæд мæ бахъахъхъæнид, зæгъгæ, фæлæ уый та ноджы мæнгарддæр разынди!»

Адæмай дæр ис ахæмтæ: знæгтæй тæрсгæйæ, сæхи сæ хæлæртты æвджид бакæнынц, уыдон та бирæ тæссагдæр разынынц.

29. Тынуафæг æмæ дурæвзальйæ артгæнæг

Æвзальйæ артгæнæг иу хæдзары куыста. Иуахæмы тынуафæгыл фембæлд æмæ йын загъта, иу ран, дам, æрцæрæм æмæ нæ къаддæр хæрдзтæ кæнын хъæудзæни. «Дæ фæндонæй ницы рауайдзæни, – дзуапп ын радта тынуафæг. – Æз-иу цы тын бауафон, уый-иу де 'взальйы рыгæй байсæфдзæни».

Фæйнæхуызон миниуджытæ кæмæн уа, уыдонæн баиугæнæн нæй.

30. Науы сæфт

Денджызы æвирхъау тымыгъ сыстад, æмæ нау афæлдæхти. Чи дзы бадт, уыдонæй алчи йæ сæр æфснайынмæ фæци, ленк кодтой. Æрмæст иу хъæздыг афинаг æнарынцойæ куывта Афинамæ, мæлæтæй мæ бахиз æмæ дын бирæ нывæндтæ æрхæсдзынæн, зæгъгæ. Уæд æм ленкгæнджытæй иу дзуры: «Афинамæ кув, фæлæ дæхæдæг дæр базмæл».

Хуыцауттæм кувын алкæй дæр хъæуы, фæлæ дæхæдæг дæр хъуамæ исты архайай.

33. Хиппæлой спортсмен

Иу спортсменæн йе ‘мбæстæгтæ иудадзыг уайдзæфтæ кодтой, тæппуд дæ, зæгъгæ. Уæд уый рæстæгмæ кæдæмдæр ацыди. Фæстæмæ куы ‘рбаздæхт, уæд йæхицæй æппæлынтæ систа, æз, дам, æндæр сахарты бирæ хæттыты фесгуыхтæн, Родосы та, дам, афтæ агæпп ластон, æмæ иу олимпиаг уæлахиздзауæн дæр чи никуы бантысти. Рæстытæ кæй дзурын, уый, дам уæ кæд нæ уырны, уæд, уым чи уыд, уыдоны бафæрсут. Уæд ын иу лæг афтæ зæгъы: «Кæд, мæ хур, æцæгтæ дзурыс, уæд дæ æвдисæнтæ цæмæн хъæуы? Мæнæ дын Родос, æмæ дæ цас фæнды, уыйбæрц гæппытæ кæн!»

Æмбисонд амонь: хъуыддагæй равдисæн цæмæн уа, ууыл ныхæстæ хардз кæнын нал хъæуы.

40. Астролог

Иу астролог æрвылизæр цыди хъæугæронмæ æмæ касти стъалытæм. Иуахæмы та быдыры зылд, йæ хъуыдытæ та кæмдæр уæлæрвты тахтысты. Афтæмæй дын æнæнхъæлæджы цъайы куы ныххауид. Йæ удаист хъæр æмæ æрдиагмæ иу лæг фæфæдис, бамбæрста хабар æмæ йæм дзуры: «Гъе, уæууæй, гъе! Арвыл цытæ цæуы, уый базонын дæ фæнды, фæлæ зæххыл цы ис, уый та нæ уыныс!»

Ис ахæм адæймæгтæ: алы диссæгтæй феппæлынц, афтæмæй хуымæтæджы хъуыддаг бакæнын сæ бон нæ ваййы.

54. Сæтæлджытæ

Зæхкусæджы фырт тебæйы сæтæлджытæ фыхта. Сæ цыис-цыыс сын куы айхъуыста, уæд фæхъæр ласта: «Гъе, ницæйæгтæ! Уæ хæдзар судзгæ кæны, сымах та зарын систат?»

Æмбисонд амонь: алцæмæн дæр афон ис; хъуыддаг йæ цæфыл кæнын хъæуы.

55. Æфсин æмæ лæггадгæнджытæ

Иу хæдзардзин идæдз усмæ уыди лæггадгæнджытæ, æмæ-иу сæ райхъал кодта фыццаг кærкуасæнты, цæмæй фылдæр бакуыс-таиккой. Фыргуыстæй сæ сæрæн нал уыдысты лæггадгæнджытæ æмæ сфæнд кодтой уасæджы ныххурх кæнын: ома бæллæхтæ иууылдæр уымæй цæуынц – хæдзары хицауы уый райхъал кæны æнафоны. Фæлæ мæгуыр уасæджы куы амардтой, уæд сæ уавæр ноджы фæфыддæр: æфсинæн йæ сæр бынтон сдзæгъæл æмæ лæггадгæнджыты хъал кæнын райдыдта кærкуасæнты нæ, фæлæ ноджы раздæр.

Бирæ адæймæгтæн сæ хинæйдзаг митæ бæллæхтæм расайынц.

52. Зæхкусæг æмæ куыйтæ

Зæхкусæг йæ фос сæрвæты хызта, афтæмæй тыхджын тæрккæвда рацыди. Зæхкусæгæн йæ халагъудæй рахизæн нал уыди, сæххормаг æмæ йæ фысты æргæвдын райдыдта. Æвирхъау тымыгъ æмæ къæвда не ‘нцадысты, æмæ лæг йæ сæгъты дæр хæрд фæци. Фыдбонæн кæрон нал уыд, æмæ та лæг йæ кусæг галтæм бавнæлдта. Куыйтæ лæджы митæм куы ‘ркастысты, уæд кæрæдзимæ дзурынц: «Нæхи ардыгæй дзæбæхæй айсæм. Нæ хицау кæд йе ‘мкусæг галтыл дæр нæ бацауæрста, уæд ма дын махæн ныххатыр кæндзæни?»

Æмбисонд амонь: суанг йæ хæстæгдæр къабæзтыл дæр чи нæ ауæрды, уыдонæй хи хъахъхъæнын хъæуы.

56. Кæлæнгæнæг ус

Иу кæлæнгæнæг ус адæмæн дæсны фарста æмæ сæ сайдта, æз, дам уæ хуыцаутты фыдæхæй бахиздзынæн. Гъемæ йæ рæбынтæ дзаг кодта, цардæй къæртт æппæрста. Фæлæ йын йæ мæнгард митæ базыдтой, тæрхондонмæ йыл балæвардтой, æмæ йын уым марыны тæрхон рахастой. Уæд æм иу лæг хъæр кæны: «Цымæ нæ Хуыцауы фыдæхæй бахизынмæ куыд хъавыдтæ, адæмы мастæй дæхи бахизын дæ бон куы нæ у, уæд?»

Æмбисонд хурмæ хæссы, адæмæн стыр хъуыддæгтæй зæрдæ чи фæвары, фæлæ исты гыццыл хабарæй йæхиуыл комдзог чи рацæуы, ахæм фæлитойты митæ.

182. Хæрæг æмæ статуя

Иу лæг йæ хæрæджы рагъыл Хуыцауы статуя сæвæрдта æмæ йæ афтæмæй сахармæ ратардта. Фæндагыл съл чи ‘мбæлд, уыдон статуяйæн сæ сæрæй куывтой. Хæрæг та афтæ ‘нхъæлдта, мæнæн кувынц, зæгъгæ, æмæ дын йæхицæй куы ныббуц уайд: йæ сæр нысхъæл кодта æмæ йæ хъæлæсыдзаг уасын систа. Йæ хицау хабар бамбæрста æмæ йæ хайуаны нæмын байдыдта лæдзæгæй: «Æдылы къоппа! Гъеныр ма хæрæгæн нæ куывтой адæм!»

Искæй стугыхтытæ йæхи чи бакæны, уыцы къуыдиппытæ сæхицæй джидзæггаг саразынц.

46. Борей æмæ Хур

Борей æмæ Хур фæбыцæу сты, тыхджындæр нæ чи у, зæгъгæ. Æмæ æрцыдысты иу хъуыдымæ: фæндаггон лæгæн йæ дарæс чи раласын кæна, уый рамбулдзæн. Борей уайсахат базмæлыди, дымынтæ систа. Лæг йæ уæлæ хъармдæр дарæс скодта. Борей та ноджы тынгдæр ныффуттытæ ласта. Лæг дæр ноджы бæзджындæр дзауматы йæхи стыхта. Борей бафæллад æмæ лæджы Хуры бар ныууагъта. Хур райдайæны гæзæмæ æртва, æмæ фæндаггон йæ уæлдай дарæс раласта. Уæд Хур тынгæй-тынгдæр тавын байдыдта. Фæстагмæ хъуыддаг уымæ æрцыд, æмæ лæг хуры тæвдæн нал фæрæзта, йæхи рабæгънæг кодта æмæ цæугæдонмæ бахызти.

Æмбисонд амоны: тыхфæлварæны бæсты арæх баууæндын хуыздæр ваййы.

47. Хуылфыдзауматæ фырхæрд чи бакодта, уыцы лæппу

Бинонтæ Хуыцауæн нывонд гал аргæвстой æмæ сыхбæсты æрхуыдтой. Узджытимæ уыд иу мæгуыр ус дæр йæ фыртимæ. Дæргъæтин куывды лæппу хуылфыдзауматæй æгæр ахордта, сæн дæр банозта. Иуафон йæ гуыбын тынг ысрыст æмæ ныхъхъæр ласта: «Дзыцца, мæ хуылфыдзауматæ æддæмæ бырынц!» Уæд ын мад афтæ: «Дæ хуылфыдзауматæ нæ бырынц, фæлæ, цы стурæ хуылфыдзауматæ бахордтай, уыдон!»

Чидæр камæйдæр æхсызгонæй æфстау райсы, фæлæ йæ фидын афон куы ‘рцæуы, уæд ын ахæм зын вæййы, цыма раст йæхи исбон фæдæтты.

49. Фосгæс

Иу лæг фос хызта, æмæ йæ родтæй иу фесæфти. Бирæ йæ фæагуырда, фæлæ йæ не ссарда æмæ уæд Зевсмæ скуывта, мæ давæджы, дам, куы ссарон, уæд дын нывондæн сæныкк аргæвдзынæн. Афтæ дзургæйæ иу къохмæ бафтыд æмæ æвирхъау ныв ауыдта: йæ роды йын Домбай æфтъæры. Лæг фæудаист, уæдæ цы уыдаид, йæ къухтæ арвырдæм сæппæрста æмæ фæхъæр ласта: «О цытджын Зевс! Давæджы куы ссарон, уæд дын сæныкк нывондæн æрхæсдзынæн, зæгъгæ, загътон. Ныр та дын галæй æварын зæрдæ, кæд мæ давæгæй фæрвæзын кæнай, уæд!»

Ис ахæм æнамонд адæймæгтæ: цы сæм нæ вæййы, уый фæагурынц, фæлæ йæ куы ссарынц, уæд нал фæзонынц, цы йæ фæкæной, уый.

50. Мыстулæг æмæ Афродитæ

Мыстулæг иу дзæбæх лæппуйы бауарзта æмæ Афродитæмæ скуывта, сылгоймаг мæ фестын кæн, зæгъгæ. Усхуыцау ын йæ хъызæмар бамбæрста æмæ йæ диссаджы рæсугъд чызг фестын кодта. Цы лæппуйы уарзта, уый йæ куыддæр ауыдта, афтæ дзы йæ зæрдæ ныххауд æмæ йæ йæ хæдзармæ æрбахуыдта. Хуыссæны куы ‘рхуыссыдысты, уæд Афродитæйы бафæндыди, мыстулæг йæ раздæры миниуджытæ ныууагъта æви нæ, уый базонын. Гъемæ дын уаты астæумæ мыст куы бауадзид. Мыстулæгæй ферох, кæм ис æмæ чи у, уый – хуыссæнæй расæррæтт ласта æмæ мыстыл йæхи андзæрста, ахæрон æй, зæгъгæ. Афродитæ йæм смæсты æмæ йæ ногæй мыстулæг фестын кодта.

Адæм дæр афтæ сты: кæд се ‘ддаг бакаст раивынц, уæддæр се ‘рдзон миниуджытæн фендæрхуызон кæнæн нæй.

59. Мыстулæг

Мыстулæг куырдадзмæ бабырыд. Уым хырхыл йæ цæст æрхæцыд æмæ йæ сдæрын байдыдта. Йе ‘взаг ыл

фæцъæррæмыхст, йæ туг ракалди. Мыстулæгмæ та афтæ каст, æндон хырхæй цыдæр кæлы. Цинæй мæлгæ йæ сдæрдта, цалынмæ бынтон æнæвзагæй нæ баззад, уæдмæ.

Æмбисонд дзуры, алы ницæйаг хъуыддæгтыл æнæсæрфат быцæутæ кæнгæйæ, фыдбылызы амæддаг чи фæвæййы, ахæм адæймæгты тыххæй.

ДЗУРЫ ОЛЕГ ЕФРЕМОВ

Бæстæйы тыххæй

Куыд цардыстæм, цавæр хъуыдытæ парахат кодтам! Нæ бæстæйæ адæймагуарзондæр, демократондæр, прогрессивондæр нæ уыди. Мах иудадзыг æвæллайгæйæ дзырдтам, цавæрдæр дард бæстæты адæймаджы карз эксплуатаци кæй кæнынц, биноныгæй, сау, бæзджын ахорæнтæй æвдыстам уыцы æгъатыр эксплуатацийы бæлвырд цаутæ, нывтæ. Фæлæ нæхи бæстæйы та цытæ цыди? Адæмы амæй-ай карздæр мадзæлттæй эксплуатаци кодтой, уæззау æфсондз сын æлхъывта сæ удтæ. Кусæг лæг нымæды никамæ уыди, цагъармæ йе ‘лдар цы цæстæй фæкæсы, ахæм цæстæй йæм кастысты. Æмæ ма нæм хъуамæ диссаг куыд кæса, адæмæн сæ зæрдæ кусынмæ кæй нал райы, сыгъдæгзæрдæйæ фæллой кæнын сæ кæй нал фæнды, уый!

Нæмтты тыххæй

Актерты каджын нæмттæ – сгуыхт, адæмон æмæ æндæр ахæмтæ цæмæн хъæуынц? Аивады, кæд нæ рæдийын, уæд иууылдæр æмсæр-æмбар сты. Сценæмæ куы рацæуынц, уæд сæ хъазтæй алцыдæр бæрæг вæййы... Нæмттæ мауал дæтт, æмæ атмосферæ ссыгъдæг уыдзæни. Худинаджы хабар куы у, уыцы æнæхайыры нæмттæ æмæ хæрзиуджытыл цы тохтæ самадæуы, уый. Хицауадæн цæстмæмитæ, зæрдæлхæнæнтæ кæнын байдайынц. Конформизм æмæ конъюнктурæ сæ къабæзтæ паракхатæй ауадзынц. Лæгдыхæй размæ бырын, бырсынтæ сисынц æдзæсгомдæр чи у, хицæуттæ хиуæттæ кæмæн свæййынц, уыдон.

Сæрибары тыххæй

...бæллæх уый у, æмæ нымадæй цалдæр азмæ нæ сæрибарæн йæ хæйрæджы ном зæгъын кодтам. Кæсут-ма сын сæ хъуыдытæм. Сæрибар хорз у, мæнæн бæззы, гъемæ сæрибарæй давын, стигъын, цæстфæлдахæн митæ кæнын. Адæмы чысыл хай, хицаудзинад кæй къухты ис, уыдон сæрибар сæхиуыл байуæрстой, æмæ дзы фылдæр адæммæ ницыуал æрхауди. Цæвиттон, чъизи, æнаккаг хъуыддæгтæ. Уыцы æлгъаг митæ сæ фæдыл расайдтой абоны æгъатырдзинæдтæ, фыдæх æмæ тарст.

«Аргументы недели», 2013.31.01

ЧАНД БАОРИ

Чанд Баори – диссаджы цъай, рагон архитектурæйы хæзна, ис Индийы. Йæ формæмæ гæсгæ у уæлгоммæ фæлдæхт трапецийы æнгæс, нымайынц æй дунейы æппæты арфдæр цъайыл (30 метры). Æртындæсуæладзыгон конструкциæн йæ æртæ къулыл ис асинтæ – æдæппæт 3500 къæпхæны.

Историктæ куыд зæгъынц, афтæмæй ацы архитектурон хæзна арæст цыди VIII–IX æнусты, бæстæйæн Никумбайы династи разамынд куы лæвæрдта, уæд. Фæлæ ис æндæр хуызы хъуыдыгæнджытæ дæр: цъай сарæзтæуыди раздæр, ома нæ эрæйы 600 азы. Индийы ныгуылæн хайы хус рæстæг арæх кæй вæййы, уымæ гæсгæ дон хастой ардыгæй. Ныртæккæ цъайæн йæ дон скæрдæгхуыз. Уый дзурæг у, пайда дзы кæй нал кæнынц, ууыл.

Цъай «Чанд Баори».

ДИССАДЖЫ ХАБÆРТТÆ

* * *

1995 азы Тольяттийы горæтмæ æввахс автокатастрофæйы фæмард сты æрыгон бинонтæ дыууæйæ. Семæ машинæйы уыди сæ куыдз. Уый удæгасæй баззад æмæ авд азы дæргъы катастрофæйы бынатæй иуварс нæ ацыди. Тольяттийæгтæ йыл сæвæрдтой ном Иузæрдион. Фæйнæджытæй йын бынат дæр сарæзтой, фæлæ дзы куыдз не ‘рцарди. Адæмæй хæринаг йеддæмæ ницы иста. Сæрдæй-зымæгæй уыцы ран царди, цалынмæ йæ 2002 азы фæззæджы мардæй не ссардтой, уæдмæ. 2003 азы йын Тольяттийы сæвæрдтой Иузæрдиондзинады Цыртдзæвæн.

* * *

Адæймаг йæхæдæг йæхи куы хъыдзы кæна, уæд ницы хуызы бахуздзæни. Фæлæ йе ‘взагæй йæ комарынг радау-бадау куы кæна, уæд гæнæн ис æмæ бахуда.

* * *

Цæгат Америка фыццаг хатт чи иртæста, уыдонæй иу уыди Жак Картъе. Уый бынæттон царджыты – ирокезты – бафарста, хъæумæ кæуылты цæугæ у, зæгъгæ. Æмæ йын дзуапп радтой: «Каната». Уыцы дзырд та амоны «хъæу». Иуцасдæры фæстæ Канадæ-номæй хонын байдыдтой Сыгъдæг Лаврентийы цæугæдоны былгæрæтты царәнбæстæ æнæхъанæй. 1867 азы та Канадæ схуыдтой Цæгат Америкайы æппæт территори дæр. Уæд ацы зæххытæ хаудтой Британийы империмæ.

* * *

Асткъахыг у денджызы царæгой. Ис ын æрвхуыз туг æмæ æртæ зæрдæйы. Иу зæрдæ йын йæ туг скъæры йе ‘ппæт бурмæ. Иннæ дыууæ та сты, цæмæй йын йæ туг йæ хъусаутæм тæрой, уый тыххæй. Ахуыргæндтæ асткъахыг нымайынц, рагъыстæг кæмæн нæй, уыцы царæгойты ‘хсæн æппæты зонджындæрыл: у æнцон æрмахуыргæнæн, кæрæдзийæ иртасы геометрион фигурæтæ, хæринаг ын чи дæтты, уыдоны базоны, ноджы зæрдыл дарыны æнкъарæнæй дæр у ифтонг.

* * *

Фыццаг дунеон хæсты рæстæг англисаг æфсады уыди сæдæгай постхæссæг бæлæттæ. Уæд Мария Дикины майдан нæма уыди – Дыккаг дунеон хæсты заман фæзынд æмæ йæ лæвæрдтой, уæлдай тынгдæр чи фесгуйхт, уыцы царæгойтæн. Фыццаг дунеон хæсты рæстæг та сын-иу радтой хæстон цинтæ, нæмттæ. Гъемæ англисаг æфсады булкъоны ном æрхаудта, 888-æм номыр кæуыл уыд, уыцы бæлонмæ. Маргъæн йæ мæлæты фæстæ дæр скодтой стыр кад – баныгæдтой йæ, сгуйхт хæстон лæгæн цы хорз æгъдæуттæ скæнынц, уыцы хуызы.

ÆЦÆГ ЦАУТÆ

1. ХÆРЗИУÆГ

Абон мын цины бон уыди. Терчы был ссардтон зæрдæйы æнгæс дур. Ордæнæй чысыл къаддæр. Сæнтурс дзæнхъайы æмæ сынты базырау сау къæйдурæ тæнæг фæлтæртæ мингай азты размæ кæрæдзиуыл афтæ ныннхæстысты, цыма сын се ‘хсæнты нæртон бурæмæдз ауагъдæуыди. Гъемæ сæ рауад иу буар. Терк, дæсны зæрингуырдау, уыцы дуры къæрттæй диссаджы хæзна сарæзта: слæгъз æй кодта, алырдыгæйты йæм базылд, йæ уæлдæйттæ йын акалдта, æмæ мæм йæ фидыцтæ цардæгасæй разындысты. Цæвиттон, æхсæз æддæгуæлæ зæрдæйы йын уынын йæ буарыл: сау – урс – сау – урс – сау – урс. Кæрæдзи фæстæтæй кæсынц. Иумæ сæ бæтты иу лыстæг урс тугдадзин-уидаг. Афтæ зыны, цыма хуры тынæй чысыл схъис расхъиудта, дурæн йæ уæллаг тигъыл абадт æмæ царды комулæфт бауагъта зæрдæты, кæрæдзийæ сын ахицæны хъомыс нал и.

Цин мæ йæ уæлныхты ахаста, æмæ ныр дæр нæма иртасын: Хуыцау мын цы ралæвар кодта – хæрзиуæг æви зæрдæты пуцал.

2012.11.09

2. ГÆДЫ – САКЪАДАХЫЛ

Райсомæй Терчы галиуфæрсты араст дæн мае куыстмæ. Ис-сæйы цыртдзæвæнæй иу километры æрдæг куы ауайай, уæд уым ис чысыл сакъадах. Йæ ардыггаг фарс дон ацы хатт тæнæг уыд, æмæ дурæй-дурмæ гæппытæгæнгæ бахызтæн сакъадахмæ. Иуцасдæр ауадтæн хъæз æмæ кæркмисындзæджы къутарты ‘хсæнты. Стæй дын æвиппайды цæйдæр мæллæг уаст мае хъустæ куы ацахсиккой. Фæкастæн, æмæ дын мæнæ иу æртæмæйдзыд тæнтыхæг гæды тæригъæддаг миаугæнгæ мердæм æрбацауы. «Ам та цы ми кæныс, гино? Æви Робинзон Крузо дæ?» – сдзырдтон æм хъæрæй, стæй йæм мае къух бадардтон, сидын æм. Уый йæ къæдзил бæрзонд систа, йæ цæстытæ ныррухс сты, афтæмæй æрбауади. Мае фадгуытыл йæхи расæрф-басæрф кæнын байдыдта, йæ сæр лæгстæхуызæй хæрдмæ сивазы. Æрæвнæлдтон æм – нæ тæрсы, нæ лидзы. Систон æй мае хъæбысмæ. Ногæй та дурæй-дурмæ гæппытæгæнгæ Терчы былмæ рахызтæн. Уым гæдыйы зæххыл æрæвардтон æмæ та хуссарырдæм араст дæн. Теркæн йæ былгæрæттæ æрæджы æфсæнбетонæй сæхгæдтой, къул – æмлæгъз, йæ бæрзæнд иу фондз метры, æрмæст ма дзы иу ран машинатæн бацауæн ныууагътой. Сакъадахæй уырдаæм – километры бæрц. Цæуæм мае ног æмбалимæ хуыртыл, дзыхъхъыты, къуыппытыл. Æрлæууæм, кæрæдзиуыл ацинтæ кæнæм æмæ та дарддæр нæ фæндаг дарæм. Уынын æй: лæппын гæды сакъадахыл иунæгæй сфæлмæцыди, тæрсæ дæр кодта, æмæ йын ныр æмбал кæй фæзынд, уымæй райгонд у, зæрдæрухсæй уайы мае фæдыл.

Схæццæ стæм, машинатæн Терчы донвæдмæ бацауынæн цы кулдуаргонд ныууагътой, уырдаæм. Рахызтыстæм ыл. Бæстыл цъиуызмæлæг нæй. Цæуæм, ныхæстæ кæнæм: æз – дзыхæй, уый – уарзæгой цæстытæй, йæ фæлахс астæуы æмæ даргъ къæдзилы ратас-батасæй. Иу цъæх-цъæхид нæудзармæ бахæццæ стæм. Æрлæууыдыстæм. Гино цыма дзæнæтбæстæйы фегуырди, фырцинæй йæ фарсыл афæлдæхти, кæрдæджы халмæ фæлæбурдта, хъазы, йæ рагъы нуæрттыл ратул-батул систа. Дзурын æм: «Æгъгъæд хъаз, мæн мае куыстмæ цæуын хъæуы». Араст стæм. Бырæттæй гæзæмæ чи зынд, уыцы тæссæрттæ къахвæндагыл сабыргай схызтыстæм 17-æм скъолайы цурмæ. Сабитæ кæрты хъазынц. Уартæ автобусы цур дæр цалдæр адаймаджы лæууы. Гæды сæ куы федта, уæд æрлæууыди, мае фæдыл нал рацыд.

Йæхи, æвæццæгæн, сæрибарыл банымадта. Хорзæй баззай, мæ гыццыл æфсымæр, зæгъгæ ма йæм адзырдтон æмæ Къостайы проспектырдæм араст дæн. Хъуыдытæ кæнын: «Гæды æрмахуыр у, сакъадахмæ йæхигъдауæй нæ бахаудаид, чидæр æй бахаста æмæ йæ уым аппæрста. Æвæццæгæн, æнхъæлдта, уырдыгæй йын рацæуæн нал уыдзæн – иуæй йæ алыварс дон, иннæмæй бæрзонд бетон къултыл схилын йæ бон нæ бауыдзæн». Æниу куыд уыди, цы уыди, уыдæттæ ма кæй хъæуынц? Ахсджиагдæр у: хуыцауысконд чысыл уд тæссаг уавæрæй фæрвæзтис.

Æппæтæй диссагдæр та: цæрынæй-хæрынмæ адæммæ ахæм æгъдау ис – лæг фесгуыхы, стæй йын уый фæстæ майдан кæнæ æндæр исты хæрзиуæг раттынц. Мæнæн та мæ майдан ме «сгуыхты» разæй фæци: Хуыцау мын æй знон саккаг кодта, «сгуыхтæ» та абон фæкодтон.

2012.12.09

Æ.

УЕЛÆМХАСÆН

ПОЛКОВОДЧЕСКИЕ КАЧЕСТВА СТАЛИНА

Секретно

Товарищу ХРУЩЕВУ Н. С.

Посылаю Вам проект моего выступления на предстоящем Пленуме ЦК КПСС. Прошу просмотреть и дать свои замечания.

19 мая 1956 года

Г. ЖУКОВ

№ 72с Секретно

Состояние и задачи военно-идеологической работы*

Товарищи!

В своем выступлении я хочу доложить Пленуму ЦК о состоянии и задачах военно-идеологической работы.

Главным недостатком во всей военно-идеологической работе у нас в стране до последнего времени являлось засилие в ней культа личности.

Отдавая должное заслугам, энергии и организаторской деятельности Сталина, я должен сказать, что культ личности Сталина в освещении войны приводил к тому, что роль нашего народа, партии и правительства, наших Вооруженных Сил принижалась, а роль Сталина непомерно преувеличивалась. Во имя возвеличивания Сталина в нашей военно-идеологической работе было допущено грубое искажение ряда исторических фактов, замалчивание неудач, ошибок, недочетов и их причин, а достижение успехов приписывалось исключительно руководству Сталина.

На протяжении нескольких лет перед Отечественной войной советскому народу внушалось, что наша страна находится в постоянной готовности дать сокрушительный отпор любому агрессору. На все лады

* Цыбыртагондаей. Æрмаг ист у журнал «Источник»-æй. Цы Пленумы кой чын-дауы, уый нал сарæзтауыд.

восхвалялась наша военная мощь, прививались народу опасные настроения легкости победы в будущей войне, торжественно заявлялось о том, что мы всегда готовы на удар врага ответить тройным ударом, что, несомненно, притупляло бдительность советского народа и не мобилизовало его на активную подготовку страны к обороне.

Накануне войны организация и вооружение наших войск не были на должной высоте, а что касается противовоздушной обороны войск и страны, то она была на крайне низком уровне.

До 1941 года у нас было очень мало механизированных соединений, и только зимой 1941 года было принято решение о формировании 15-ти механизированных корпусов за счет ликвидации кавалерии, но это решение было крайне запоздалым.

Качество нашей *авиации* оказалось ниже немецкой, да и та из-за отсутствия аэродромов была крайне скученно расположена в приграничной зоне, где и попала под удар авиации противника.

Артиллерия, особенно зенитная, была очень плохо обеспечена тягачами, вследствие чего не имела возможности передвигаться и в какой-либо степени обеспечить маневр наших войск на поле боя. Очень много артиллерии из-за отсутствия артиллерийских тягачей было брошено при отходе наших войск.

У Генерального штаба не было законченных и утвержденных руководством оперативного и мобилизационного планов.

Промышленности не были выданы конкретные мобзадания по подготовке мобилизационных мощностей и созданию соответствующих материальных резервов. Особенно плохо обстояло дело с руководящими военными кадрами, которые в период 1937–1939 гг., начиная от командующих войсками округов до командиров дивизий и полков включительно, неоднократно сменялись в связи с арестами. Вновь назначенные к началу войны оказались слабо подготовленными по занимаемым

должностям. Особенно плохо были подготовлены командующие фронтами и армиями. Огромный вред для Вооруженных Сил нанесла подзрительность Сталина по отношению к военным кадрам.

Слабые стороны в подготовке нашей страны и армии к войне, выявленные в ходе советско-финляндской войны и событий на Дальнем Востоке, не только не устранялись, но по-серьезному даже и не обсуждались ни в ЦК, ни в Совнаркоме, так как все эти вопросы находились в руках Сталина и без его указаний никто не мог принять какого-либо решения.

Вследствие игнорирования со стороны Сталина явной угрозы нападения фашистской Германии на Советский Союз, наши Вооруженные Силы не были своевременно приведены в боевую готовность, к моменту удара противника не были развернуты, и им не ставилась задача быть готовыми отразить готовящийся удар противника, что бы, как говорил Сталин, «не спровоцировать немцев на войну».

Знал ли Сталин и председатель Совнаркома В. М. Молотов о концентрации гитлеровских войск у наших границ? Да, знали.

Примером полного игнорирования Сталиным сложившейся военно-политической обстановки и беспрецедентной в истории дезориентации нашего народа и армии является сообщение ТАСС, опубликованное в печати 14 июня 1941 г., т. е. за неделю до нападения фашистской Германии на Советский Союз. В этом сообщении указывалось, что «по данным СССР, Германия также неуклонно соблюдает условия советско-германского пакта о ненападении, как и Советский Союз...»

Это заявление дезориентировало советский народ, партию и армию и притупляло их бдительность.

Неудачи первого периода войны Сталин объяснял тем, что фашистская Германия напала на Советский Союз внезапно. Это исторически неверно. Никакой внезапности нападения гитлеровских войск не было. О готовящемся нападении было известно, а внезапность была придумана Сталиным, чтобы оправдать свои просчеты в подготовке страны к обороне.

22 июня в 3 ч. 15 мин. немцы начали боевые действия на всех фронтах, нанеся авиационные удары по аэродромам с целью уничтожения нашей авиации, по военно-морским базам и по ряду крупных городов в приграничной зоне. В 3 ч. 25 м. Сталин был мною разбужен, и ему было доложено о том, что немцы начали войну, бомбят наши аэродромы, города и открыли огонь по нашим войскам.

Мы с тов. С. К. Тимошенко просили разрешения дать войскам приказ о соответствующих ответных действиях. Сталин, тяжело дыша в телефонную трубку, в течение нескольких минут ничего не мог сказать, а на повторные вопросы ответил: «Это провокация немецких военных. Огня не открывать, чтобы не развязать более широких действий».

До 6 часов 30 мин. он не давал разрешения на ответные действия и на открытие огня, а фашистские войска тем временем, уничтожая героически сражавшиеся части пограничной охраны, вклинились в нашу территорию, ввели в дело свои танковые войска и начали стремительно развивать удары своих группировок.

Что же произошло в действительности, почему наши войска понесли поражение на всех стратегических направлениях, отступали и оказались в ряде районов окруженными?

Кроме неподготовленности страны к обороне и неполной подготовленности Вооруженных Сил к организованному отражению нападения противника, у нас не было полноценного Верховного командования. Был Сталин, без которого по существовавшим тогда порядкам никто не мог принять самостоятельного решения, и, надо сказать правдиво, в начале войны Сталин очень неплохо разбирался в оперативно-тактических вопросах. Ставка Верховного Главнокомандования была создана с опозданием и не была подготовлена к тому, чтобы практически взять в свои руки и осуществить квалифицированное управление Вооруженными Силами.

Генеральный штаб, наркомат обороны с самого начала были дезорганизованы Сталиным и лишены его доверия.

Наши войска, не будучи развернутыми в правильных оперативных построениях, фактически дрались отдельными соединениями, отдельными группировками, проявляя при этом исключительное упорство, нанося тяжелые поражения противнику. Не получая своевременных приказов от высшего командования, они вынуждены были действовать изолированно, часто оказывались в тяжелом положении, а иногда и в окружении.

Положение осложнялось тем, что с первых дней наша авиация, ввиду своей отсталости в техническом отношении, была подавлена авиацией противника и не могла успешно взаимодействовать с сухопутными войсками. Фронты, не имея хорошей разведывательной авиации, не знали истинного положения войск противника и своих войск, что имело решающее значение в деле управления войсками.

Войска, не имея артиллерийских тягачей и автотранспорта, сразу же оказывались без запасов горючего и боеприпасов, без должной артиллерийской поддержки.

Я уже говорил о подозрительности и недоверии к военным кадрам, которое проявлялось у Сталина в предвоенные годы. Всю вину за наши неудачи в начальный период войны он постарался возложить на личный состав Вооруженных Сил.

Был организован судебный процесс над командованием Западного фронта, по которому были расстреляны командующий войсками Павлов, начальник штаба Климовских, начальник связи Григорьев и ряд других генералов. Был обвинен в измене и переходе на сторону противника командующий армией Качалов, фактически погибший на поле боя при прорыве из окружения. Без всяких оснований были обвинены в измене и другие генералы, в силу сложившейся обстановки попавшие в плен, которые, возвратясь из плена, и по сей день являются честнейшими патриотами нашей Родины.

Был издан ряд приказов, в которых личный состав наших войск, особенно командиры и политработники, огульно обвинялся в малодушии и трусости.

Уже после того, как наши войска показали себя способными не только обороняться, но и наносить серьезные удары по врагу, Сталин нашел нужным в одном из своих приказов написать: *«Население нашей страны, с любовью и уважением относящееся к Красной Армии, начинает разочаровываться в ней, теряет веру в Красную Армию, а многие из них проклинают Красную Армию за то, что она отдает наш народ под ярмо немецких угнетателей, а сама утикает на восток»*.

Таким приказом Сталин незаслуженно опорочил боевые и моральные качества наших солдат, офицеров и генералов.

Зачем понадобилось Сталину издавать приказы, позорящие нашу армию? Я считаю, что это сделано с целью отвести от себя вину и недовольство народа за неподготовленность страны к обороне, за допущенные лично им ошибки в руководстве войсками и те неудачи, которые явились их следствием.

Был ли Сталин творцом вообще каких-либо операций?

Да, *к сожалению*, был. Об одной такой операции на XX съезде доложил тов. Н.С. Хрущев. По замыслу Сталина также планирова-

лась и проводилась операция в Прибалтике в районе Либавы, которая безрезультатно повторялась несколько раз и, кроме тяжелых жертв, ничего не дала. За неудачи этой операции Сталин сменил трех командующих фронтами.

Исключительно безграмотно проводились операции севернее Варшавы, в результате которых погибли многие десятки тысяч наших людей. Сталину неоднократно докладывали о том, что по условиям местности там нельзя проводить операцию, однако такие доводы отвергались как «незрелые» и операция многократно повторялась с одними и теми же результатами.

О непонимании Сталиным основ управления войсками можно многое рассказать из истории оборонительных сражений за Москву, но достаточно только небольшого факта, чтобы уяснить непонимание Сталиным способов управления войсками.

В тяжелый момент упорной борьбы, когда противник с ожесточением рвался к Москве, Берия доложил Сталину, что немцы захватили деревню Дедово и Красную Поляну. Сталин, вызвав к телефону меня и Н. А. Булганина, изругав, как полагалось, приказал немедленно выехать мне в Дедово, а Н. А. Булганину в Красную Поляну и взять обратно эти деревни. Наши попытки доказать невозможность в такой тяжелый момент бросать командный пункт и управление войсками фронта, были встречены угрозой расстрела. И в то время, когда мы с Н. А. Булганиным брали эти деревни, не имеющие никакого значения, противник прорвал фронт в другом месте – в районе Нарофоминска, ринулся к Москве и только наличие резерва фронта в этом районе спасло положение.

Я не могу обойти молчанием и того, что Сталин принуждал представителей Ставки Верховного Главнокомандования и командующих фронтами без всякой к тому необходимости проводить наспех организованные операции без достаточного материального и технического их обеспечения, что приводило к чрезмерно большим потерям.

Во многих случаях наспех и плохо организованные операции не давали положительных результатов.

Так было на Северо-Западном, Западном, на Воронежском и других фронтах.

Можно привести еще немало отрицательных фактов из оперативного творчества Сталина, чтобы оценить, чего стоят на самом деле его полководческие качества и «военный гений».

Однако, несмотря на то, что со времени окончания войны прошло

11 лет, у нас еще нет трудов, исторически правдиво освещающих события Отечественной войны, правильно раскрывающих роль советского народа, его Вооруженных Сил, организующую деятельность Коммунистической партии в завоевании исторических побед.

В исследовании военных событий нет глубокого анализа явлений, научной критики фактов и действий.

Неудачные операции наших войск, как правило, не исследовались, а если и описывались, то без соблюдения исторической правды.

В описаниях военных событий почти нет имен коллектива военачальников, которые непосредственно планировали операции и руководили боевыми действиями войск. Культ личности бесцеремонно вычеркнул из истории имена действительных героев, а их коллективные заслуги беззастенчиво присваивались Сталину.

Одним из существенных недостатков военно-идеологической работы является недооценка буржуазной военной науки, выразившаяся в чванливом ее отрицании. Нами явно недостаточно изучаются формы и методы военно-идеологической работы в капиталистических странах, а также сильные и слабые стороны империалистических военных систем.

В результате извращенного понимания задач борьбы против неоправданного преклонения перед заграницей отрицалась какая-либо ценность зарубежной военной мысли, военной техники, игнорировались ее достижения, а задачи в области военно-идеологической борьбы сводились к огульному охаиванию всего того, что находится за пределами наших границ.

В силу обстановки, сложившейся в начале войны на ряде фронтов, значительное число советских военнослужащих нередко попадало в составе целых подразделений и частей в окружение и, исчерпав все возможности к сопротивлению, вопреки своей воле, оказалось в плену. Многие попадали в плен ранеными и контуженными.

Советские воины, попавшие в плен, как правило, сохраняли верность своей Родине, вели себя мужественно, стойко переносили лишения плена, издевательства гитлеровцев, нередко проявляли подлинный героизм. Многие советские военнослужащие с риском для жизни бежали из гитлеровских лагерей и продолжали сражаться с врагом в его тылу, в партизанских отрядах, или пробивались через линию фронта к своим войскам.

Однако как во время войны, так и в послевоенный период в отношении бывших военнопленных были допущены грубейшие извра-

щения советской законности, противоречащие ленинским принципам и самой природе советского строя. Эти извращения шли по линии создания по отношению к ним обстановки недоверия и подозрительности, а также ни на чем не основанных обвинений в тяжких преступлениях и массового применения репрессий.

При решении вопроса о судьбе бывших военнопленных не принимались во внимание ни обстоятельства пленения и поведение в плену, ни факт бегства из плена, участие в партизанской борьбе и другое. Наши офицеры, попавшие в плен ранеными, мужественно державшиеся в плену, огульно лишались офицерского звания и без суда посылались в штрафные батальоны, наравне с лицами, совершившими преступления.

Наиболее грубые извращения нарушений законных прав военнопленных были связаны с необоснованным привлечением их к уголовной ответственности. Значительное количество военнопленных, возвратившихся на Родину, было подвергнуто различным наказаниям, начиная со ссылки на спецпоселение и кончая высшей мерой наказания.

Нужно снять с бывших военнопленных моральный гнет недоверия, реабилитировать незаконно осужденных, ликвидировать ограничения в отношении бывших военнопленных.

Товарищи! Культ личности причинил большой ущерб нашей военно-идеологической работе.

Архив Президента РФ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 188. Л. 4–30.

* * *

Благодаря или вопреки Сталину мы победили?

Представьте себе обратную картину: победили немцы. Благодаря или вопреки Гитлеру? Ну уж безусловно благодаря. Даже побежденные немцы в 1946 году по опросу в подавляющем большинстве считали Гитлера величайшим политическим деятелем Германии. А что было бы в случае победы?! И это было бы великим нравственным поражением немецкого народа, если бы победил строитель газовых печей, поработитель мира. Кто же был вдохновителем победы у нас? Строитель ГУЛАГа, организатор Голодомора, тиран, уничтоживший крестьянство и планомерно уничтожавший интеллигенцию; кто топтал свободу, топтал свой народ?

Победа. Что должно господствовать в нас? Чувство гордости или вины?

Невозможно не гордиться великим мужеством наших воинов, невозможно забыть это, не воздать им должное.

Но как только гордость застывает в чувстве самодовольства и самовосхваления, как только нравственная работа в душе останавливается, победа оказывается чем-то противоположным самой себе – чувством, мертвящим душу.

*Григорий Померанц,
великий философ, фронтовик*

* * *

Нельзя было ему (Сталину. – *Ред.*) отказывать в логике и последовательности. Правда, при внимательном продумывании этой логики и мысли невольно приходил к выводу об упрощенчестве и догматическом подходе к явлениям и основным вопросам современности. Сила воздействия логики этого человека заключалась в примитивном мышлении и потому доступном многим.

Хаджи-Умар Мамсуров

Цъары фæрстыл:

2. Уазæг – Хуыцауы уазæг.
3. Баобаб.
4. Дурынæнгæс бæлас. Йæ сыфтæ –
фосæн холлаг, йæ зæнг та фæдæтты
дон – нуазынæн. Зайы Австралийы.

* * *

<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00064 от 30 марта 2012 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.

*Подписано к печати 15.04.13. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1000 экз. Заказ № 208. Цена свободная. Выход из печати 29 апреля 2013г.*

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http: // www.mahdug.ru.

Тел.: гл. редактор – 25-09-64;

отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия, компьют. – 25-22-47.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис» РСО-Алания,
362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247